

SOY

Elmi-kütləvi dərgi

№3 (47) 2011

Redaksiya heyəti:

Ənvər Çingizoğlu
(baş redaktor),

Bəhram Məmmədli
(elmi məsləhətçi),

Nərgiz Quliyeva,
Tariyel Məmmədov,
Ədalət Tahirzadə,
Vasif Quliyev,
Mahal Qacar,
Nazim Əlifov,
Natiq Qubadoğlu,
Böyük Mollayı (İran),
Məmduh Yağmur (Türkiyə),
Eldar İsmayilov (Rusiya)

Müəlliflik hüququ qorunur.
Müəlliflərin və yaxud redaksiya
heyətinin razılığı olmadan bütövlüklə
iqtibas edilə bilməz.
Qismən istifadə edildikdə dərgiyə
istinad olunmalıdır.

Göstərilən faktların, bilgilərin,
bəlgələrin, tarixlərin və başqa məlumatların doğruluğuna
görə məsuliyyəti müəlliflər
daşıyırlar.

Əlaqə telefonu:
(012) 496-95-80
(050) 327-91-28

E-mail ünvanı
anvar.farajov@mail.ru

Bu sayımızda:

Geneologiya очерkləri

Ənvər Çingizoğlu. Makinskilər.....	3
Ənvər Çingizoğlu. Bababəyovlar, Babanlılar	13
Ənvər Çingizoğlu. Məmmədbəyovlar: Tatar bəyləri ..	22
Ənvər Çingizoğlu. Şəfəbəylilər	25
Ənvər Çingizoğlu. Məliknaməzəliyəvlər:	
Pirəhmədli bəyləri	31
Ənvər Çingizoğlu. Molla Məhəmmədin törəmələri	
(Cəfərovlar, Yüzbaşovlar).....	42

Ailə tarixçələri

Ənvər Çingizoğlu. Siqqətülislam ailəsi	48
---	----

Soyluların portreti

Ənvər Çingizoğlu. Əfsər Məhəmmədhasım mirzə	
Qovanlı-Qacar	53

Ünlülər

Ubeydullah Əhrar.....	55
Məhəmməd Rəhim xan Firuz və yaradıcılığı	63

Tarix

Ənvər Çingizoğlu. Xalxal el-oymaqlarının	
gün-güzəranı	68
Ənvər Çingizoğlu. Özbəklərin "Xanname"	
dastanına görə Çingiz xanın kökü	72

Tarixçilər

Qədirəli bəy Cəlayiri və onun Camiüt-Təvərix əsəri...	85
---	----

Mədəniyyət

Ənvər Çingizoğlu. Avşar elinin xəttat və katibləri.....	94
--	----

Etnoqrafik etüdlər

Mahal Qacar, Ənvər Çingizoğlu. Çuvaşlar	96
--	----

Yurd yeri

Ənvər Çingizoğlu, Natiq Qubadoğlu.	
Bozdoğan tayfası və onun yayılması	119

Demoqrafiya

Ənvər Çingizoğlu. Avşarların sayları haqqında	123
--	-----

Bəlgələr, bəlgələr

Ənvər Çingizoğlu. Qaraçorlu elinin başçılarına dair	
iki fərman	128

Baş redaktordan

Xoş gördük, möhtərəm oxucular! Yenə də sizi deyib görüşünüzə gəlmişik. Barımız-boxçamız doludur. Saxlanclarda saxlanılan qeydədəyər nə varsa yığıb-yığışdırıb, sizinlə bölüşməyə gəldik.

İstəyimiz sizi sevindirməkdi. Bu dəfə də bəy babalarımızdan, ağır-ağsaqqal atalarımızdan sizi nişan gətirmişik.

Tədqiqatımızın coğrafiyası genişdi. Altaydan Anadoluya qədər köhnə, kardar, kəramətli kişilərdən yazılar. Oxumaq sizdən.

Allah yardımçınız olsun!..

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

MAKİNSKİLƏR

Makinskilərin ulu babası **İbrahim bəy** Maku şəhərində yaşamışdı. Bayat elinə mənsub idi.

İbrahim bəyin Mustafa bəy adlı oğlu vardı.

Mustafa bəy İbrahim bəy oğlu Maku şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı.

Mustafa bəyin Əhməd bəy adlı oğlu vardı.

Əhməd sultan Mustafa bəy oğlu Maku şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. 1729-cu ildə Nadir şah Qırxlı-Avşarın xidmətinə daxil olmuşdu.

Əhməd sultan 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra, onun arvadlarından birini götürüb, Makuya gələrək, burada xanlıq yaratmışdı.

İkinci muxalif qüvvənin başında isə Makulu Əhməd sultan dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd sultan İrəvan taxt-tacını ələ keçirmək üçün çoxdan fürsət axtarırdı. Xalqın dəstəklədiyi Qulaməli xanın hakimiyyətə gəlməsi onun bu planını pozmuşdu. Lakin xanın öldürülməsi ilə Əhməd sultan yenidən taxt-taca sahib olmaq niyyətinə düşmüşdü. S.D.Burnaşov 1784-cü il iyulun 25-də yazdığı raportlarının birində qeyd edirdi ki, Əhməd sultan İrəvanda ən nüfuzlu əyanlardan biri idi və Arazın o tayında onun zəngin malikanələri vardı. O, planını həyata keçirmək üçün Kartli-Kaxetiya çarı ilə əlaqə saxlayırdı. Əhməd sultan öz oğlunu məktubla Tiflisə göndərərək itaətini bildirmişdi. Məktubda o, İrəvan xanının çara xəyanət etdiyini, onu eşitmədiyini və girov göndərmədiyini yazırdı. II İrakli isə Mirzə Gurgənə tapşırırmışdı ki, Əhməd sultana bildirsin ki, çar onun İrəvan xanlığının hakimi olmasına kömək edəcəkdir.

İrəvanda baş verən qarşıdurmada Məhəmməd xanın tərəfdarları qələbə caldılar. Nəticədə, Osmanlı tərəfdarlarının köməyi ilə muxalif

quvvələr məğlub oldu. Planının bu dəfə də boşa çıxdığını görən Makulu Əhməd sultan cəzalanacağından qorxaraq Xoylu Əhməd xanın yanına qaçır. Lakin Əhməd xan onu həbs etdirdi.

Xoy xanlığında baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən müxalif qüvvələr daha da fəallaşdı. Əhməd xan Dünbülü öldürüldükdən sonra vəzir Ağahüseyn İrəvanda hakimiyyəti ələ kesirmək üçün Məhəmməd xanı öldürməyi qərara aldı. O, qarabağlı İbrahimxəlil xanla gizli əlaqəyə girərək onun yardımını ilə İrəvan qalasını tutmaq niyyətində idi. Qarabağ qoşunları Şərur çayı sahilində dayanaraq vəzirin işarəsini gözləyirdi. Bu sui-qəsdə Makulu Əli sultan da qoşulmuşdu. Lakin vəzirin xana qarşı olan bu sui-qəsdinin üstü açıldı. Nəticədə Ağahüseyn və onun yaxın tərəfdarları ələ keçirilərək öldürüldü .

Əhməd xan 1778-ci ildə vəfat edib.

Xan Makuda böyük bir saray tikdirib. O, saray Baxcacuq adlanır. Əhməd sultanin ölümündən sonra Maku xanları burada oturarmış. Həmin saray indi də muzey kimi Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qorunmaqdadır.

Əhməd xanın Hüseyn xan, Həsən xan adlı oğlanları vardı.

Hüseyn xanın Mahmudi və Əbaqiyyə mahalları Osmanlılar tərəfindən tutuldu, lakin bu mahalları tezliklə geri ala bildi.

Hüseyn xanın Əli xan, Əhməd xan adlı oğlanları vardı.

II Əhməd xan Hüseyn xan oğlu 1794-cü ildə Maku şəhərində anadan olmuşdu. Saray təhsili almışdı.

Əhməd xan 1828-ci ildə İrəvan şəhərinə köçmüşdü.

Əhməd xan mayor rütbəsi daşıyırdı.

Əhməd xan Fəxrəddövlə xanım ilə ailə qurmuşdu. Süleyman xan, Şükür xan adlı oğlanları, Zəri xanım, Xurşid xanım adlı qızları vardı.

Süleyman xan Əhməd xan oğlu 1819-cu ildə Maku şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təhsili almışdı. Sonra mədrəsədə və rus-tatar məktəbində oxumuşdu. İrəvan atlı dəstəsində xidmət etmişdi. 1853-cü ildə praporşik rütbəsi daşıyırdı. 22 may 1855-ci ildə podporuçik rütbəsi almışdı.

Süleyman xan 1862-ci ildə vəfat edib.

Süleyman xanın Pənah xan adlı oğlu vardı.

Pənah xan Süleyman xan oğlu İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra şəhər məktəbini və gimnaziyarı bitirmişdi.

Pənah xan Makinski İrəvan şəhər dumasının deputatı olmuşdu.

İrəvanın adlı-sanlı zadəganlarından Pənah xan Makinskinin və Əli xan İrəvanskinin mülklərində xeyriyyəçilik məqsədilə İrəvan teatrının tamaşaları oynanılmışdır.

1903-cü ildə İrəvandakı Azərbaycan teatr truppası o dövrdə çox dəbdə olan “Qırt-qırt” vodevilini tamaşaya qoymuşdur¹. Tamaşa Pənah xan Makinskinin malikanəsində göstərilmişdir. Onun təşkilatçısı və rəhbəri Yunis Nuri idi. 1906-cı ilin avqustunda Pənah xan Makinskinin mülkündə qiraətxana təşkil etmək məqsədilə teatr tamaşası göstərilmiş, bu məqsədlə 426 manat pul yığılmışdır².

Pənah xanın Əli xan adlı oğlu vardı.

Əli xan Pənah xan oğlu Makinski İrəvan şəhərində doğulmuşdu.

Əli xan Tacı xanımla ailə qurmuşdu. Süleyman xan adlı oğlu, Tamara xanım, Səltənət xanım, Dövlə xanım adlı qızları vardı.

1930-cu ildə 24 yaşlı Tacı xanım İrəvanskaya 4 azyaşlı uşaqla (Süleyman xan, Tamara, Səltənət, Dövlə (Ofelya xanımın anası) birlikdə doğma torpaqlarını tərk edib Gəncə şəhərinə gəlməyə məcbur olurlar. Xan nəslindən olduqları üçün Gəncədə təqiblərə məruz qalırlar. Heç bir yerdə onları işə götürmürlər. Burada işsiz yaşamağın mümkün olmadığını görən Tacı xanım İrəvanskaya Bakı şəhərinə köçməyə qərar verir. Tacı xanıma Bakıya köçməkdə, sonralar qızı Dövlə xanımla ailə həyatı quran Ofelya xanımın atası Cəfər Bağırbəyov kömək etmişdir. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, Cəfər Bağırbəyovun Azərbaycanın hər b tarixinin inkişafında, azərbaycanlı gənclərin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

---

¹ Rzayev S., Yerevanlı Ə. Yunis Nuri. İrəvan, 1980, s. 56,

² Kərimov İnqilab. Azərbaycan teatr tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2008, s.127-128.

II Əhməd xanın ikinci oğlu **Şükür xan** 1828-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təhsili almışdı. İrəvan atlı alayında xidmət etmişdi.

Şükür xan müqəddəs Məkkəyi-müəzzəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Şükür xan Hacı Laləbəyim xanım Ehsan xan qızı Kəngərli ilə və Hacı Ağabəyim xanım Məhəmmədhəsən xan qızı Ziyadlı-Qacar ailə qurmuşdu. Paşa xan, Rəşid xan adlı oğlanları, Münəvvər xanım, Zəhra xanım və Sultan xanım adlı qızları vardı.

Şükür xan Makinskinin vərasələri Paşa xan, Rəşid xan, Münəvvər xanım, Zəhra xanım və Sultan xanım Makinskilərə və anaları Məmmədhəsən xan Sərdarın qızı Hacı Ağa Bəyim xanıma məxsus olmuş torpaq sahəsinin yarısına olan hüququn təsdiqlənməsi haqda İrəvan Dairə məhkəməsinin təliqəsinin surətini təqdim edərək, həmin ərazinin qeydiyyatı alınmasını xahiş etdi. İrəvan Dairə Məhkəməsinin hakim pristavi Kələntərovun tərtib etdiyi siyahıdan göründüyü kimi həmin torpaq İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzasının Tos kəndində yerləşir, sərhədləri: qərbdən Tos kanalı, şərqdən Petros Melkonovun torpağı, cənubdan Tos yolu, şimaldan Akim Maçekovun torpağıdır. Sahəsi 40 batman və ya 2000 kv. sajendir (1 batman 50 kv. sajendir.). Torpaq sahəsinin yarısının hüququ Şükür xan Makinski və Məmmədhəsən xan Sərdarın qızı Hacı Ağa Bəyim xanımın vərasələri tərəfindən Hüseyn xan, Cəfərqulu xan və Rəhim xan Naxçıvanskilərə 150 manat müqabilində verilib. Bu aktın layihəsi müvəkkil Abbasqulu xan İrəvanskiyə yuxarıda adları çəkilən şahidlərin iştirakı ilə bildirilib və akt kitabına daxil edilib. Çıxarış İrəvan notarial arxivinin təhkimçilik işləri reyestrində qeydə alınması məqsədilə İrəvan Dairə Məhkəməsinin baş notariusuna verilməsi üçün Abbasqulu xan İrəvanskiyə təqdim edilib. Sənədi imzaladı Naxçıvan şəhər sakinlərinin müvəkkili Abbasqulu xan İrəvanski. Aktın bağlanması zamanı iştirak edənlər və imzalayıblar: İrəvan şəhər sakini, şəhərin I hissəsində yaşayan Rəsul bəy Məmmədbəyov, İrəvan şəhərinin II hissəsində şəxsi evdə yaşayan Paşa Əsəd Ağayev. Notarius Qaziyev. Çıxarış aktla eynidir, 1895-ci ilin reyestrində 1296 N ilə qeyd olunub və 1 iyun 1895-ci il tarixdə müvəkkil Abbasqulu xan İrəvanskiyə təqdim olunub. Notarius Qaziyev. 2 avqust

1895-ci il tarixdə sənəd Eçmiədzin qəzası üzrə İrəvan notarial arxivinin 1895-ci il təhkimçilik işləri reyestrində 15-ci səhifədə 46 nömrə ilə qeyd olunub. Vergilər: akt üçün 3 manat: möhür üçün 20 qəp., nəşr üçün 3 manat və dəftərxana üçün 50 qəp., cəmi 6 manat 70 qəp. İrəvan xəzinədarlığına 28 iyul 1895-ci il tarixli 6891 N-li qəbzə verilib. İrəvan Dairə Məhkəməsinin baş notariusu vəzifəsini icra edən P.Moyqur: ("imza").

Paşa xan Şükür xan oğlu 15 avqust 1862-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu.

Paşa xan 1917-ci ildə Rusiyanı tərk edib, öncə Varşavada, sonra Parisdə yaşamışdı.

Paşa xan Makinski 9 iyul 1934-cü ildə Paris şəhərində vəfat edib.

Paşa xan öncə Şövkət xanım İrəvanski ilə, sonra Stefania Lubielska [21 aprel 1878 - 16 fevral 1964] ilə ailə qurmuşdu. Birinci nikahdan Sürəyya xanım (1881 - 1967) adlı qızı, ikinci nikahdan isə Aleksandr (İskəndər) xan (13 may 1902 - 25 aprel 1988), Kiril (Kərim) xan (2 aprel 1910 - 8 yanvar 1991) adlı oğlanları vardı.

Aleksandr (İskəndər) xan İmperator hüquq məktəbində oxumuşdu. Rokfeller fondunun Lissabon və Paris filallarında çalışmışdı. Fransa'nın Almaniya tərəfindən istila edilməsindən sonra ölkədən çıxmaq istəyən alim və dirənişçilərə yardım etmişdi. Ölkə qəhrəmanı Jan Mulanı ölümdən qurtarmışdı.

Aleksandr (İskəndər) xan Makinski 1941-ci ildə Amerikaya yollanmışdı. 1964-cü ildə Koka-Kola kompaniyasının vitse-prezidenti olmuşdu.

Aleksandr (İskəndər) xan Makinski "Legion Honor" və "Akademik Palm" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Aleksandr (İskəndər) xan Makinski 25 aprel 1988-ci ildə vəfat edib.

Paşa xanın ikinci oğlu **Kiril (Kərim) xan** 2 aprel 1910-cu ildə anadan olmuşdu.

Paşa xan Makinski

Kiril (Kərim) xan Makinski 1943-1945-ci illərdə Buhenvəld və Dora əsir düşərgələrində olmuşdu. Fransa əcnəbi legionunun üzvü idi.

Kiril (Kərim) xan Makinski Fransanın ABŞ-da səlahiyyətli nümayəndəsi olmuşdu. (1948) O, 1947-1948-ci illərdə UNESCO-da çalışmışdı. "Le Parizienn Libere" qəzetinin müxbiri kimi yazılar hazırlamışdı.

Kiril (Kərim) xan Makinski hüquq elmləri doktoru, Katolik institutunun professoru idi.

Kiril (Kərim) xan Makinski "Legion Honor", Müqavimət ordeni, Mühəribə xaçı ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Kiril (Kərim) xan Makinski 8 yanvar 1991-ci ildə vəfat etmiş, Parisdə dəfn olunmuşdu.

II Əhməd xanın ikinci qızı **Xurşid xanım** İrəvan şəhərində dünyaya zینət vermişdi.

Xurşid xanım Kəlbəli xan Ehsan xan oğlu Kəngərli ilə ailə qurmuşdu.

***

Makinski soyuna bağlı şəxslərdən biri də **İskəndər xan** Makinski. O, İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. 1873-cü ildə Eçmiadzin qəzasının Karxun kəndinin mülkədarı idi. Onun Cəfər xan, Musa xan adlı qardaşları vardı.

Makinski soyuna bağlı şəxslərdən biri də **Paşa xan** Makinski. Paşa xanın Cəlil xan adlı oğlu vardı.

Cəlil xan Paşa xan oğlu Makinski İrəvan şəhərində anadan olmuşdu.

Cəlil xanın Paşa xan adlı oğlu vardı.

II Paşa xan Cəlil xan oğlu Makinski İrəvan şəhərində doğulmuşdu. Ailə təhsili almış, sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rus və Şərq dillərini bilirdi. Quberniya və qəza idarələrində məmur işləmişdi. İrəvan Müsəlman alayının tərkibində Şərq döyüşlərinin (1853-1856) iştirakçısı olmuşdu. 1855-ci ildə praporşik, 1856-cı ildə podporuçik rütbəsi almışdı.

II Paşa xan Makinski 1861-ci ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Paşa xan Makinski 1863-cü ildə vəfat edib.

Paşa xanın Cəlil xan, Cavad xan adlı oğlanları vardı.

***

Makinskilər nəslinin tanınmış nümayəndələrindən biri də **Məhəmmədqulu bəy**dir. O, İrəvan şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mülkədar idi.

Məhəmmədqulu bəyin Teymur bəy adlı oğlu vardı.

Teymur bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu Makinski 1874-cü ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İrəvanda yaşayan Maku xanlarının törəmələrindən olan Makinskilər nəslİ İrəvan xanlarının nəsil davamçıları İrəvanskilərlə yaxın qohum idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Teymur xan Makinski İrəvan gimnaziyasını, sonra isə Varşava Universitetinin hüquq fakültəsini 1916-cı ildə birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir.

Teymur xan Makinski XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarında biri olmuşdur. İctimai-siyasi xadim Teymur xan Makinski Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur.

Milli Şuranın 19 noyabr 1918-ci il tarixli “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (Parlamentinin) təsisi haqqında qanun”una əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. T.Makinski 1918 ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən dekabrın sonunadək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. O, İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıları erməni zülmündən qorunması məqsədilə 1919-cu ilin yanvarında Bakıda təsis edilmiş İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Cəmiyyətinin idarə heyətinin sədri seçilmişdir.

Teymur xan Makinski 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinetində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. O, 1919-cu ilin iyunundan 1920-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920-ci ilin martından isə

yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra 1920-ci il mayın 15-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti Ermənistan hökuməti tərəfindən dayandırılmışdır. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı olduğu zaman Zəngibasarda yaşayan soydaşlarımıza maddi yardım göstərdiyinə görə, T.Makinskiyə qarşı Ermənistan prokurorluğu tərəfindən cinayət işi açılmış, lakin o, Gürcüstanın İrəvandakı daimi nümayəndəliyinin yardımını ilə İrəvanı gizlicə tərk edərək mayın 28-də Tiflisə qayıda bilmişdi.

Təəssüf ki, Teymur bəy Makinskinin sonrakı taleyi haqqında səhih məlumat yoxdur.

Teymur bəy Makinskinin əmisinin oğlu, 1908-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş Abbasəli bəy Makinski Azərbaycan hökumətinin İrəvandakı daimi nümayəndəliyində çalışmışdır. Rus, ingilis, fransız, və alman dillərini bildiyi üçün diplomatik danışıqlarda azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmişdir. Abbasəli bəy Makinski 1918-ci ilin payızında Naxçıvanda qurulan Araz-Türk Hökumətinin fəallərindən olmuşdur.

Zülfiqar bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu Makinski 1885-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. (1904-1911).

Zülfiqar bəy Makinski 1918-1920-ci illərdə ADR-in mühim məmurlarından idi. (Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Баку, 1920,)

Zülfiqar bəy Makinski 1923-cü ildə Ərzaq nazirliyinin maliyyə şöbəsinin rəisi idi.

Makinskilər nəslinin tanınmış nümayəndələrindən biri də **Bəhram bəy**dir.

Bəhram bəyin Abbasəli bəy, İsmayıl bəy Bəhmən bəy adlı oğlanları vardı.

Abbasəli bəy Bəhram bəy oğlu 1888-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. Gimnaziyanı tamamlayandan sonra Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olmuşdu. Azərbaycan Demokratik Respubli-

kasının Ədliyyə nazirliyində müvəkkil işləmişdi. Bir nüçə dəfə Türkiyəyə ezam olunmuşdu. 1919-cu ildə Xarici işlər nazirliyinin tərcüməçisi olmuşdu. Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. Ərzaq nazirliyində şöbə müdiri vəzifəsini icra etmişdi. O, 22 mart 1938-ci ildə güllələnmişdi.

Abbasəli bəy Mariya Matveyevna Novakla və Sara xanım Seyfulla bəy qızı Ataməlibəyova ilə ailə qurmuşdu. Bəhram bəy, Təyyar bəy adlı oğulları, Cəmilə xanım adlı qızı vardı.

Abbasəli bəy Makinski

II **Bəhram bəy** Abbasəli bəy oğlu Makinski 1908-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. Gəncədəki Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun bitkiçilik kafedrasının assistenti və institut komsomol komitəsinin katibi işləmişdir.

O, 26 mart 1938-ci ildə güllələnmişdi.

***

Makinski soyuna bağlı şəxslərdən biri də **Məmməd bəy**dir. Məmməd bəyin Ağə bəy adlı oğlu vardı.

Ağə bəy Məmməd bəy oğlu Makinski İrəvan şəhərində doğulmuşdu. Mülkədar idi. 13 iyun 1897-ci ilə və 14 dekabr 1899-cu ilə bağlı iki sənədə görə qardaşları ilə bərabər Əliməmmədqışlağı kəndinin yiyəsi idi.

***

Makinski soyuna bağlı şəxslərdən biri də **İbrahim bəy**dir. İbrahim bəyin Əli bəy adlı oğlu vardı.

Əli bəy İbrahim bəy oğlu Makinski İrəvan şəhərində doğulmuşdu. Gimnaziya təhsili almışdı. Kiyev Müqəddəs Vladimir Universitetinə qəbul olmuşdu.

Qeyd. Məlumat və şəkillərin toplanmasında etdiyi yardıma görə professor Ədalət Tahirzadəyə minnətdarlıq edirik.

BABABƏYOVLAR, BABANLILAR

Şuşa şəhərinin Təbrizli məhəlləsinin tanınmış sakinlərindən biri də Baba bəydir. Baba bəy XVIII yüzilin sonlarında, XIX yüzilin önlərində yaşamışdı. İbrahimxəlil xana xidmət etmişdi. Xanın səlahiyyətli səfiri kimi Tehrandə, Fətəli şah Qovanlı-Qacarın sarayında olmuşdu. Şahdan bəylik fərmanı almışdı. Elçilik missiyasını əla yerinə yetirdiyinə görə Rusiya imperatorunun da bəylik fərmanına layiq görülmüşdü. Onlar bəylikləri haqqında şah fərmanları saxlayırdılar³.

Baba bəyin törəmələri **Bababəyov**, **Babanlı** soyadını daşıyırlar.

Baba bəyin Məmmədbağır bəy, Məmməd bəy, Əbdürrəhim bəy adlı oğlanları vardı.

***

Məmmədbağır bəy Baba bəy oğlu 1819-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin Məmmədhəsən bəy, Salman bəy, Süleyman bəy, Mahmud bəy, Salah bəy, Talib bəy və Səməd bəy adlı oğlanları vardı.

Məmmədhəsən bəy Məmmədbağır bəy oğlu 1857-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Xırda ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin ikinci oğlu Salman bəy 1860-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Salman bəy 1932-ci ildə vəfat edib.

Salman bəyin Xanlar bəy adlı oğlu vardı.

Babanlı Xanlar Salman oğlu 1918 - ci ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Sonralar ailəsi ilə birlikdə Tərtər rayonuna köçmüşdür. 1932 - ci ildə Xanların atası Salman kişi vəfat etmiş, az sonra isə anası dünyasını

---

³ ARDTA, f.10, siyahı 1, iş 77.

dəyişmişdir. Balaca Xanları uşaq evinə verirlər. O, Tərtər uşaq evində tərbiyə almışdır. Daha sonra balaca Xanların təhsilə olan hədsiz marağını görən uşaq evinin tərbiyəçiləri onu Qusar rayonunda yerləşən Aqrotexnikumuna göndərmişdilər. Burada o, pioner dostları ilə birlikdə bir neçə tamaşa hazırlayır. Tamaşa zamanı Xanların aktyorluq istedadını görən Qusar Qızıl Ordu polkunun bədii özfəaliyyət dərnəyinin rejissoru Xanlara Azərbaycan Teatr Texnikumuna daxil olmasını məsləhət görür. Rejissorun məsləhətinə əməl edən Xanlar imtahanları uğurla verib Teatr Texnikumuna daxil olur və dörd il aktyorluq sənətini mənimsəyir.

Xanlar Babanlı

Texnikumu bitirən Xanlar 1936 - cı ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına təyinat alır. 1936 - 1937 - ci il teatr mövsümündə gənc aktyor bir neçə rolda çıxış etdi. Onlardan seçilən Cəfər Cabbarlının «1905 - ci ildə» pyesində Aram obrazı olmuşdur. Bir il sonra, 1937 - ci ildə o, Bakıya qayıdır və Azərbaycan Dövlət estradasında bədii söz ustası kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bakının teatr afişlərində Xanların adına tez - tez rast gəlinir. Onun rejissorluğu ilə ADU - nun tələbə teatrı V.Şkvarkinin «Özgə uşağı» əsərinin tamaşasını hazırlayır. Sonra Azərbaycan sənaye politexnikumunun türk birliyi Süleyman Rüstəmin «Yanğın» əsərini göstərir. Həmin pyesin də rejissorluğu X. Babanlıya tapşırılır. Gənclərin qüvvəsi ilə yaranan tamaşa baxanların xoşuna gəlir.

Azərbaycan Dövlət estradasında işləyərkən X. Babanlı Elmira Axundova, Cahan Talışinskaya kimi sevilən aktyorlarla birgə konsertlər verir. Günlər ötdükcə gənc aktyorun səriştəsi artır, onu tanıyırlar. Nəhayət, Xanlar Babanlının ayrıca konsertini təşkil edirlər.

1939-cu ildə Azərbaycan Dövlət estradasının gənc aktyoru Xanlar Babanlı hərbi xidmətə yola düşür. 1941 - ci ildən 1944 - cü ilədək Ukraynada partizan dəstəsi yaradan Xanlar silahdaşları ilə birlikdə alman faşistlərinə qarşı amansızcasına mübarizə aparmışdır.

Xanlar erkən yaşında ailə qurur. Belə ki, o, hərbi xidmətə gedəndə artıq onun iki övladı vardı.

1941-ci ilin sentyabrında Xanlar Lübenin cənubunda gedən şiddətli döyüşlər zamanı ağır yaralanır və huşunu itirir. O, gözlərini açanda özünü almanların səhra hospitalında görür. Almanların hərbi əsirlər xəstəxanasında onu müalicə edirlər. Müalicə başa çatandan sonra onların «üzərində işləyərək» sovet ordusuna qarşı hazırlayırlar. Xanlar öyrənir ki, onları təlim keçmək adı ilə Almaniyaya aparacaqlar. Orada isə əsirləri ağır, alçalıcı işlər gözləyirdi. Odur ki, götür - qoy edib «qərar»ını verir. Alman ordusunda qulluq etməyə razı olur. Xanlar yalnız bu yolla silah əldə edə bilər, ya da qaça bilərdi. Bundan sonrakı fəaliyyətini isə o, yaxşı anlayırdı: düşməndən hər vasitə ilə intiqam almaq.

Xanların Alman dilini bilməsi ona çox kömək etdi. Alman zabitlərini inandırır, razılıqlarını aldı. Bundan sonra onu yalnız bir məsələ düşündürürdü: necə qaçmaq? Belə bir imkan 1942 - ci ilin dekabrında Krasnodar altında ilk göyüşdə yaranan çaxnaşma zamanı baş verdi. Xanlar çaxnaşmadan istifadə edərək cəbhə xəttini keçməyə cəhd göstərdi, lakin hitlerçilərlə üz- üzə gəldi. Bir müddət o, Taman yaxınlığında gizləndi. Nəhayət, özümüzünkülərə tərəf keçməyin mümkün olmadığını özündə yəqin edən Xanlar sonradan alman komendantının yanına gələrək hissədən ayrı düşdüyünü elan etdi. Alman zabiti ona inandı və kağız verdi: «Qafqaz yefreytoru Babanlı Slavyansk istiqamətində hərəkət edir və hissəyə təcili qayıtmaq haqqında əmr almışdır. Xüsusi qeyd: yolüstü nəqliyyatla».

Bu arayış Xanlara imkan verdi ki, axtarış və gizli əməliyyatlarını sərbəst həyata keçirsin. O, Tamanda faşist düşərgələrindən qaçan sovet hərbi əsirlərinə rast gəldi. Onların arasında köhnə tanış - Gəncə filarmoniyasının solisti

Nadir Teymur oğlu Teymurzadə də var idi. Xanlar qərara aldı ki, konsert briqadası yaratsınlar və bu ad altındada hərəkət etsinlər. Xanlar ona verilmiş arayışa seçdiyi daha 8 nəfərin adını əlavə etdi. Xanlar bu arayışın köməkliyi ilə Kerçi, Kırım yarmadasını keçərək Nikolayevə gəlib çatdılar. Burada komendantlığın leytenantı onlara belə bir sənəd satdı: «Kunstgrupp (konsert briqadası) yefreytor Xanlar Babanlının rəhbərliyi

altında Dnepropetrovsk, Nikolayevsk və Kirovoqrad vilayətlərinə qastrol səfərinə çıxır».

Xanların dəstəsi tədricən alman paltarı, silah, at, araba əldə etdi. Xanlar böyük məharətlə rezindən möhür və ştamp düzəltməyi öyrəndi. Tezliklə dəstənin konsert fəaliyyəti başqa işlə əvəz olundu. Xanlar Babanlının «artistləri» əhali arasında vərəqələr yayır, almanlara qarşı təxribat işləri aparır, işğalçıları və yerli polisləri «ovlayırdılar».

Alman paltarı geymiş azərbaycanlılar günü - gündən fəaliyyət dairələrini genişləndirməyə başladılar. Onlar düşməyə daha sarsıdıcı zərbə vurmağı planlaşdırdılar. Belə ki, «Qafqaz varyetesi»nin üzvləri yefreytor Xanlar Babanlının rəhbərliyi altında almanların ərzaq və hərbi sursat anbarlarını partladır, düşmənin yüksək rütbəli zabitlərini aradan götürür, lazım olan məxfi sənədləri əldə edirdilər. Tezliklə Xanlar Krivoy-Roqda gizli iş aparan partizan dəstəsilə əlaqə yarada bildi. Bu zaman Krivoy-Roqda Domna Samsonovna böyük gizli qrup yaratmışdı. Çox keçmədən Krivoy-Roq vətənpərvərləri azərbaycanlı «musiqiçilərin»in təmsalında döyüş köməyi aldılar. Xanlar Babanlının rus adı «Kostya» idi.

Xanlar Babanlının hazırladığı saxta sənədlərlə yüzlərlə əsir Almaniyağa sürgün olunmaqdan xilas edildi. Onlar tərəfindən hazırlanmış ərzaq kartoçkaları ilə yerli sakinləri və mərkəzin gizli tapşırıqlarını yerinə yetirən cəsur partizanlar ərzaqla təmin olunurdular. Sənədlər və ərzaq kartoçkaları Xanlar tərəfindən elə məharətlə hazırlanırdı ki, almanların ekspertləri belə onun saxta olduğunu ayırd edə bilmirdilər.

Xanların dəstəsi bir neçə hərbi sursat aparan qatarı da partladaraq düşməyə sarsıdıcı zərbə vurmuşdu. Onlar düşmənin strateji əhəmiyyətli körpülərini partladır, onların əsas hissələrlə əlaqə yaranmasının qarşısını alırdılar. Ardı -arası kəsilməyən dağıdıcı partlayışlar almanların yuxusunu ərşə çəkmişdi. Bu partlayışlardan gizli partizan hərəkəti də çaş qalmışdı. Sonradan Krivoy-Roq gizli partizan hərəkəti Xanların «musiqiçiləri»nin öz fəaliyyətindən xəbər tutdular və ona bir mərkəzdən idarə olunma tapşırığı verildi. Bundan sonra Xanların dəstəsi «Qafqazın varyetesi» adı ilə almanların qarşısında müxtəlif proqramlarla çıxış edir, alman əsgər və

zabitlərini əyləndirirdilər. Hər dəfə də bu «keyf» almanlara baha başa gəlirdi. Çünki konsertdən az sonra həmin bina göyə sovrulurdu.

Almanlar Krivoy-Roq partizan dəstəsinin izinə düşərək, onun qərargahına yol tapdılar. Bunu hiss edən Xanlar dəstəsi ilə birlikdə Odessa, Nikolayev və başqa şəhərlərə «qastrol» səfərinə çıxdı.

Bir dəfə Dnepropetrovskda zabitlər evində «Qafqaz varyetesi» Şərq konserti verirdi. Konsertin şirin yerində artistlər binanı yerlə yeksan edib, aradan salamat çıxıb bildilər. Bu dəhşətli partlayış nəticəsində bir alman generalı və 680 zabit həlak oldu. İki aydan çox idi ki, şəhərdəki təxribatları, hücumları, partlayışları hərəkətdə olan fəal partizanların adına çıxırdılar. Lakin ağıllarına belə gətirmirdilər ki, bütün bunlar Xanların əməlləridir. Bundan sonra Xanların dəstəsi bu şəhərdə almanlar tərəfindən şübhə altına alındılar. Bunu hiss edən Xanlar şəhəri tərk etməli olur.

Xanların dəstəsi araba ilə şəhəri tərk edəndə, bu vaxt səmada bir təyyarə göründü. Faşistlər hər tərəfdən təyyarəni atəşə tutdular. Təyyarə gah enir, gah sürətlə qalxır, lakin atəş dairəsindən çıxıb bilmirdi. Birdən təyyarə alışıdı. Alovlanan təyyarədən bir paraşütçü ayrıldı. Bu, Xanların gözündən yayınmadı. Xanlarga arabadan düşüb paraşütçü enən tərəfə qaçdılar. Paraşütçü Xanları və onun dəstəsini alman paltarında görüb təslim olmaq istəmirdi. Əlbəyaxadan sonra onu tərk silah edə bildilər. Xanlar kim olduğunu desə də, təyyarəçi onlara inanmırdı. Bu vaxt uzaqdan sürətlə onlara tərəf gələn yük maşını göründü. Faşistlər cəld yerə tökülüşərək hər tərəfdən qışqırırdılar:

– Onu biz vurmuşuq. Əsir bizimdir.

– Əsiri kim tutubsa onundur. Əsiri biz, özümüz təhvil verəcəyik. Biz 203-cü zonderkomandamız. Sizin əsiriniz isə o tərəfdədir, --deyərək Xanlar yanan təyyarəni göstərdi. Lakin alman əsgərləri əl çəkmək istəmirdilər. Odur ki, Xanlar təyyarəçinin papağını, kompasını, çantasını, saatını və boş qoburunu onlara tərəf tullayıb, əsirin qolundan yapışaraq səhraya tərəf addımladı.

Almanların maşını gedəndən sonra əsiri buraxıb dedi:

– Get, bir də əsir düşmə.

Sonra Xanlar onun tapançasını da qaytardı...

... Oktyabr mədəni şaxtalarının birinin ətrafına uca hasar, onun üzərində isə bir neçə cərgə tikanlı məftil çəkilmişdi. Şaxta böyük səylə mühafizə olunurdu, oraya gələn və gedən yük maşınlarının kuzovu daim örtülü olurdu. Babanlı bu barədə azbaş sındırmamışdı: keçilməz hasarın, zindan kimi ağır dəmir darvazanın arxasında nə kimi sirr gizlənilir? Gizli zavod? Yeni silahların saxlandığı anbar? Gizli təşkilatın üzvləri şaxtadan çıxan bütün avtomaşınların nömrəsini yazdılar və elə həmin gün Dolqintsevo və Pyatixatka stansiyalarında da belə bir hesab apardılar. Lakin avtomaşınların nömrələri tuş gəlmirdi...

Nəhayət, Xanların zabıt forması bu dəfə də onun karına gəldi. O, gizli təşkilatın üzvü olan Aleksey Fyodorovla əlaqəyə girir. Fyodorov şaxtadakı gözətçilərdən bir neçəsi ilə tanış idi. Az vaxt ərzində gözətçi postlarının yerləşdiyi yerləri, gözətçilərin növbəni dəyişmə vaxtını, parolu, siqnalizasiya sistemini və telefon rabitəsini öyrənməyə imkan yarandı.

Xanlar çətinliklə də olsa, öyrəndi ki, bu şaxtada almanların sovet «katyuşa»sına bənzər altılılöləli minamyot - «vanyuşa»sı saxlanılır. Bütün hazırlıqlar görüldükdən sonra Xanların dəstəsi anbarı başdan - başa minalayır. Xanlartıl mədəndən xeyli uzaqlaşandan sonra partlayışlar başlayır. Bu almanlara vurulmuş ən böyük zərbə idi.

1943-cü il dekabrın 2- də Dolqintsevo dəmir yol stansiyasında Babanlı, Teymurzadə və Nəbiyev almanların döyüş sursatı ilə dolu bir qatarını da partlatdılar...

Azərbaycan Respublikasının Tarix muzeyində bir məktub var. Bu məktub Aleksandriya şəhərində yaşayan D. S. Koneva göndərilib. Xanlar Babanlı haqqında son məlumat həmin məktubda yazılıbdir.

«...Xanlar Babanlı tələbkər komandır, bacarıqlı və inadcıl siyasi rəhbər idi. Yoldaşlarından partizan ürəyi, partizan dəyanəti tələb edirdi. Dəstəsindəki adamlardan birinin Xanlarla arası yox idi, gözü onu götürmürdü. 1944-cü ilin yanvarında Sovet Ordusunun Dnepropetrovskə gəlişinə az qalmış xain Xanları kürəyindən vurub öldürdü. Partizanlar Xanların qanını alaraq xaini güllələdilər...».

Vətəndən uzaqlarda, vaxtı ilə düşmən tərəfindən zəbt edilmiş Nikolayev şəhərində «Qafqaz varyetesi»nin bədii rəhbəri, bacarıqlı artist, öl-

məz qəhrəman Xanlar Salman oğlu Babanlıının məzarı həmişə gül - çiçəyə qərq olur.

İstedadlı artist, igid partizan, cəsur kəşfiyyatçı Xanlar Babanlıının Böyük Vətən müharibəsində göstərdiyi şücaətləri sayıb - sadalamaqla qırtarmaq olmur. Kiçik bir yazıda cəsur kəşfiyyatçının əfsanəvi «Mixaylo»nun qəhrəmanlıqlarını təkrar etməsi səhnələrini geniş şəkildə vermək mümkün deyildir. Çünki Xanlar haqqında çox yazılıb, çox söz deyilibdir, sənədli filmlər çəkilibdir, dərsliklərə salınıbdır, ensiklopediyada haqqında məlumat yerilibdir. Onun barəsində roman, povest, hekayələr yazılıbdır. Bütün bunlar xalqımız üçün böyük şərəfdir. Xalqımızın böyüklüyü ondadır ki, o, Vətənə həzilər, mehdilər, qafurlar, gəraylar, xanlar kimi qorxmaz, igid, canını torpağından, Vətənindən əsirgəməyən övladlar bəxş etmişdir.

Qeyd: Bu gün SSRİ idman ustası, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar məşqçisi, Boks üzrə Beynəlxalq dərəcəli hakim, Azərbaycan Boks Federasiyasının katibi, üç övlad atası Tofiq Xanlar oğlu Babanlı atası ilə fəxr edə bilər. Ataların keçdiyi şərəfli yolları bu gün oğullar davam etdirir...⁴

Babanlı Tofiq Xanlar oğlu 14 fevral 1937-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Azər-

Tofiq Babanlı

baycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda davam etdirib.

1960-cı ildə institutu bitirdikdən sonra Bakı Uşaq Gənclər İdman Məktəbində boks üzrə məşqçi-müəllim kimi əmək fəaliyyətinə başlayıb.

Uzun illər müxtəlif idman cəmiyyətlərində və Yüksək İdman Ustalıqı Məktəbində baş məşqçi vəzifəsində çalışıb. Respublika yığma komandasına rəhbərlik edib. Yetirmələri 12 dəfə SSRİ çempionatı və birinciliklərinin qalibi və mükafatçısı olublar. Yetirməsi Kamal Babayev

---

⁴ “Vətəndaş həmrəyliyi” qəzeti, 8-11 may 2005-ci il.

1965-ci ildə Azərbaycan boks tarixində ilk dəfə olaraq, gənclərin Avropa kuboku yarışında qızıl medal qazanıb.

1989-cu ildə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda pedoqoji fəaliyyətə başlayıb. 30-a yaxın elmi-metodiki əsərin, tədris vəsaitinin müəllifidir. 1999-cu ildə dosent elmi adına layiq görülüb.

1952-1962-ci illərdə boks idman növü ilə fəal məşğul olub. Dəfələrlə Azərbaycan çempionu, SSRİ həmkarlar ittifaqı mərkəzi Şurasının Spartakiadasının gümüş, SSRİ tələbələri Universiadasının qızıl medalını qazanıb. Bir neçə beynəlxalq yarışın qalibi olub. Yüksək idman nailiyyətlətləri və əmək fəaliyyətinə görə SSRİ idman ustası (1958), Azərbaycan Respublikasının Əməkdar məşqçisi (1965), Ümumittifaq dərəcəli hakim (1980), Beynəlxalq dərəcəli hakim (1995), Azərbaycan Respublikasının Fəxri Bədən Tərbiyəsi və İdman işçisi (1997), Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Bədən Tərbiyəsi və İdman xadimi (2006) adlarına layiq görülüb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 oktyabr 2002-ci il tarixli sərəncamına əsasən “Tərəqqi” medalı ilə təltif edilib.

1993-cü ildən Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsində, 1996-cı ildən isə Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyində baş məsləhətçi vəzifəsində çalışır.

Dörd oğlu, altı nəvəsi var.

Məmmədbağır bəyin üçüncü oğlu Süleyman bəy 1862-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin dördüncü oğlu Mahmud bəy 1864-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin beşinci oğlu Salah bəy 1867-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin altıncı oğlu Talib bəy 1868-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədbağır bəyin yeddinci oğlu Səməd bəy 1879-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

***

Baba bəyin ikinci oğlu Məmməd bəy 1821-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

***

Baba bəyin üçüncü oğlu Əbdürrəhim bəy 1825-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşhədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Əbdürrəhim bəyin Abdulla bəy, Zeynalabdin bəy adlı oğlanları vardı.

Abdulla bəy Məşədi Əbdürrəhim bəy oğlu 1853-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Xırda ticarətlə məşğul idi.

Məşədi Əbdürrəhim bəyin ikinci oğlu Zeynalabdin bəy 1857-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Zeynalabdin bəy Məşədi Əbdürrəhim bəy oğlu Bababəyov 18 aprel 1912-ci ildə Mirzə Kərim bəy Hacıyevin vəfatına görə onun xanımı Gövhər xanım Əhməd bəy qızının varislik məsələsində yaxından iştirak etmişdi.

MƏMMƏDBƏYOVLAR: TATAR BƏYLƏRİ

Bu soyun ulu babası Məhəmməd bəy Kəbirlidir. Məhəmməd bəy Kəbirli mahalının Tatar obasında (hazırda bu oba mövcud deyil) anadan olmuşdu. Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi.

Məhəmməd bəyin törəmələri **Məmmədbəyov** soyadını daşıyırdılar.

Məhəmməd bəyin Cəfər bəy adlı oğlu vardı.

Cəfər bəy Məhəmməd bəy oğlu Kəbirli mahalının Tatar obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Məhəmməd həsən ağa İbrahim-xəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi.

Cəfər bəyin Abdulla bəy, Məmməd bəy, Əbülhəsən bəy adlı oğlanları vardı.

Abdulla bəy Cəfər bəy oğlu 1795-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Cəfərqulu xan Məhəmməd həsən ağa oğlu Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi.

Abdulla bəy Nazlı xanımla ailə qurmuşdu. Cəfərqulu bəy, Təhməzqulu bəy, Nəcəfqulu bəy, Əmiraslan bəy, Məmmədqulu bəy adlı oğlanları, Şəhribanu xanım adlı qızı vardı.

Cəfərqulu bəy Abdulla bəy oğlu Məmmədbəyov 1827-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında dünyaya göz açmışdı. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Cəfərqulu bəyin Baxış bəy, Hüseyn bəy, Əsəd bəy adlı oğlanları vardı.

Baxış bəy Cəfərqulu bəy oğlu Məmmədbəyov 1854-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında dünyaya boy göstərmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Cəfərqulu bəyin ikinci oğlu Hüseyn bəy 1856-cı ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Cəfərqulu bəyin üçüncü oğlu Əsəd bəy 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Abdulla bəyin ikinci oğlu Təhməzqulu bəy 1832-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Təhməzqulu bəyin Abbasqulu bəy, Aslan bəy adlı oğlanları, Balı xanım, Səkinə xanım adlı qızları vardı.

Abbasqulu bəy Təhməzqulu bəy oğlu Məmmədbəyov 1859-cu ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Təhməzqulu bəyin ikinci oğlu Aslan bəy 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Abdulla bəyin üçüncü oğlu Nəcəfqulu bəy 1834-cü ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Nəcəfqulu bəyin Salah bəy adlı oğlu, Güllü xanım adlı qızı vardı.

Salah bəy Nəcəfqulu bəy oğlu Məmmədbəyov 1863-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Abdulla bəyin dördüncü oğlu Əmiraslan bəy 1836-cı ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Abdulla bəyin beşinci oğlu Məmmədqulu bəy 1838-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Cəfər bəyin ikinci oğlu Məmməd bəy 1806-cı ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

II Məmməd bəy 1843-cü ildə vəfat edib.

II Məmməd bəy Salatın xanımla ailə qurmuşdu. Həzrətqulu bəy, Gəray bəy adlı oğlanları, Pərzad xanım adlı qızı vardı.

Həzrətqulu bəy Məmməd bəy oğlu Məmmədbəyov 1838-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

II Məmməd bəyin ikinci oğlu Gəray bəy 1841-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Cəfər bəyin ikinci oğlu Əbülhəsən bəy 1808-ci ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Əbülhəsən bəyin Rzaqulu bəy, Rüstəm bəy, Zal bəy adlı oğlanları, Şəkər xanım, Hürü xanım adlı qızları vardı.

Rzaqulu bəy Əbülhəsən bəy 1840-cı ildə Kəbirli mahalının Tatar obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Əbülhəsən bəyin ikinci oğlu Rüstəm bəy 1842-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Əbülhəsən bəyin üçüncü oğlu Zal bəy 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Tatar obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

ŞƏFİBƏYLİLƏR

Bu soyun ulu babası Şəfi bəydir. Şəfi bəy Qəbələ sultanlığının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi. Müqəddəs Hicaz torpağını, Məkkeyi-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Bəzi qaynaqlara görə Hacı Şəfi bəy mahal naibi olub.

Hacı Şəfi bəyin Cəfər bəy, Baxış bəy adlı oğlanları vardı.

Cəfər bəy Hacı Şəfi bəy oğlu 1815-ci ildə Qəbələ sultanlığının Aydınqışlaq kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Cəfər bəyin Hacı bəy, Şükür bəy, Rüstəm bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı bəy Cəfər bəy oğlu 1834-cü ildə Qəbələ sultanlığının Aydınqışlaq kəndində dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin ikinci oğlu Şükür bəy 1836-cı ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Şükür bəyin Nadir bəy adlı oğlu vardı.

Nadir bəy Şükür bəy oğlu 1862-ci ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin üçüncü oğlu Rüstəm bəy 1838-cı ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Rüstəm bəyin törəmələri **Rüstəmbəyli** soyadını daşıyırdılar.

Rüstəm bəyin Ağa bəy, Mustafa bəy adlı oğlanları vardı.

Ağa bəy Rüstəm bəy oğlu 1858-ci ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

*Mustafa bəy
Rüstəmbəyov*

Rüstəm bəyin ikinci oğlu Mustafa bəy 1864-cü ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Mustafa bəy Cümhuriyyət dövründə öz puluna 20 min cüt çəkmə alaraq Azərbaycan Ordusuna bağışlayıb; 1920-də bolşeviklər onu oğlu Hacı bəylə birlikdə güllələyib (Məhəmmədmin Rəsulzadə özünün «Azərbaycan Cümhuriyyəti» kitabının sonunda verdiyi «Azərbaycan qurbanlarından bir listə»dəki istiqlal şəhidləri sırasında «Ağdaş əyanından» Rüstəmbəyli Mustafa bəyin də adını çəkib).

Mustafa bəyin Qəbələnin Kiçik Pirəlli kəndindəki evi indi də durur. Mustafa bəy 1920-ci ildə Bakı şəhərində öldürülüb.

Mustafa bəyin Cəfər bəy, Şəfi bəy, Hacı bəy və Baxış bəy adlı oğlanları vardı.

Cəfər bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəyli 1890-cı ildə Ərəş qəzasının Məmmədli kəndində doğulmuşdu. Orta təhsilini Gəncədə klassik gimnaziyada başa çatdırdıqdan sonra 1909-cu ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdu.

Şəfi bəy Rüstəmbəyov

1931-ci ildə tutulana kimi Zaqafqaziya Dəmir yolu idarəsinin səhiyyə şöbəsində işləyirdi.

Mustafa bəyin ikinci oğlu Şəfi bəy 1893-cü ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində doğulub. Orta təhsilini Gəncədə klassik gimnaziyada başa çatdırdıqdan sonra 1911-ci ildə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub. Kiyev həyatı onun bir siyasi və ictimai xadim kimi formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Şəfi bəy qısa vaxtda universitetdə yaradılmış Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatının başçılarından və fəal üzvlərindən birinə çevrilir.

Elə həmin ilin oktyabrında gizli şəkildə əsası qoyulmuş Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasının Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələr arasında da şöbəsi yaradılır. Şöbəyə o vaxt tələbə olan, Azərbaycanın böyük vətənpərvər oğlu, yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli rəhbərlik edirdi. Partiyanın fəal üzvlərindən biri də Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. O, 1916-cı ildə ali hüquqşünas diplomu alaraq Gəncəyə qayıdıb bir müddət dairə məhkəməsində işləyir, Gəncənin mədəni və ictimai həyatında yaxından iştirak edir.

1917-ci ilin aprelinə Bakıda çağırılmış Azərbaycan müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qətiyyətlə tələb edənlərdən biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli olmuşdur. Elə həmin ilin mayında Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayında da iştirak edir. Şəfi bəy 1917-ci il noyabrın 15-də yaranmış Zaqafqaziya komissarlığının və seyminin müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən sayılırdı. Həmin dövrdə Şəfi bəy Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə və Gəncədə yaranmış bölmələrində çalışmış, dövlət qurumlarının yaradılmasında böyük əmək sərf etmişdir.

Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin (rus dilində) redaktoru olmuşdur. Qəzetin səhifələrində onun Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatına dair xeyli məqaləsi çıxıb. Onun siyasi fəaliyyəti və məqalələri ilə tanışlıqdan sonra çox hazırlıqlı bir siyasi xadim olduğu qənaətinə gəlmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyarkən aldığı təhsil və siyasi fəaliyyətə qoşulması sonrakı həyatında böyük rol oynamışdır.

İti ağılına, zəkasına və siyasi fəaliyyətinə görə Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il dekabrın 7-də təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilir. Şəfi bəy "Azərbaycan" qəzetinin parlament üzvü olan ilk baş redaktoru idi. O, 1919-cu il dekabrın 2-dən 6-dək Bakıda keçirilən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının ikinci qurultayında yenidən Mərkəzi Komitənin üzvü seçilir. Şəfi bəy Rüstəmbəyli "Azərbaycan"ın redaktoru olmaqla yanaşı, ADR-in Daxili İşlər Nazirliyinin dəf-

tərxana müdiri, 1920-ci il martın əvvəllərindən isə nazir müavini vəzifəsini də icra edir.

1920-ci il 28 aprel hadisələrindən sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli Tiflisə köçməli olur. Tiflisdə onun rəhbərliyi altında "Azərbaycanı xilas etmə komitəsi" yaranır. Lakin 1921-ci ilin fevralında Gürcüstan da qırmızı ordu tərəfindən işğal olunur. Bundan sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli Türkiyənin paytaxtı İstanbula köçür və qalan həyatını mühacirətdə keçirir. O, daim qırmızı ordunun istilasından əzab çəkən vətəninin taleyini düşüncə və mübarizəsini mühacirətdə davam etdirir. İstanbulda 1923-1927-ci illərdə "Yeni Qafqazıyyə", 1928-1931-ci illərdə "Azəri türkü", 1928-1930-cu illərdə "Odlu yurd" və 1932-ci illərdə "Azərbaycan yurd bilgisi"ni nəşr etdirməyə başlayır. Onun burada dərc olunan məqalələrinin hər biri Azərbaycanın bir tarixi səhifəsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkiyədə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisi"nin bütün nömrələri S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində qorunub saxlanılır.

Türkiyənin tanınmış qəzet yazarı Murat Çulcunun 1990-cı ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Erməni intriğalarının pərdə arxası: Torlokyan davası" adlı kitabında bildirilir ki, Şəfi bəy Rüstəmbəyli İstanbula daxil olduğu gündən qızğın fəaliyyətə başlayır. Tarixi əsər olan bu kitab XX əsrin məhkəməsi adını qazanmış Torlokyanın mühakiməsinə həsr olunmuşdur. 1921-ci il iyulun 18-də erməni qatil Torlokyan İstanbulun "Pera-Palas" hotelinin önündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşiri üç güllə ilə qətlə yetirir və həbs olunur. Həmin vaxt İstanbul ingilis işğalı altında olduğundan cani cinayət hadisəsindən 20 gün sonra ingilis hərbi tribunalında mühakimə edilir. Qısa vaxtda ermənilər qatil Torlokyanın müdafiəsinə səfərbər olunurlar. Behbud xan Cavanşir tərəfdən isə şahidlər təəccüb və təəssüf doğuracaq qədər az idi – cəmi 6 nəfər. Qəzet işçisi Qaraağazadə Əhməd Həmdî, tələbə Səməndər bəy, Zibə xanım, Yusif bəy Kazımov, məmur Asəf bəy, bir də Şəfi bəy Rüstəmbəyli. Lakin şahidlərin arasındakı kəskin fərqlə baxmayaraq, ittiham şahidləri bu cinayətin əsl mahiyyətinin açılmasına, erməni qatilinin ifşa edilməsinə nail olurlar. Məhkəmədə ittiham şahidi

qismində ilk ifadə verən Şəfi bəy Rüstəmbəyli olur. Hüquqşünas ixtisası yenə də onun köməyinə gəlir. Şəfi bəy prokuror Qribbonun, məhkəmənin sədri Freezin, qatil Torlokyanın vəkilləri Xasruyan və Miçinin, mərhum Behbud xan Cavanşirin vəkili Rifat Heydər bəyin suallarını inandırıcı dəlillərlə, güclü məntiqlə, son dərəcə səbirlə, yeri gəldikcə də sərt şəkildə cavablandırır. Hətta qərəzlə verilmiş suallar da Şəfi bəyi çaşdırmır. Suallar qətl hadisəsi ilə bağlı cinayətkara deyil, daha çox Şəfi bəyə ünvanlandırılırdı: "1918-ci ildə Bakıda partiyalar varmıydı?", "Bu partiyaların birinə mənsub idinizmi?", "Azərbaycan" qəzetində fəaliyyətiniz nədən ibarət idi?", "Hansı mövzuda məqalələr yazırdınız?", "1918-ci ilin martında Bakıda müsəlmanlar qətl edildimi?" Şəfi bəy soruşulan bütün suallara böyük ağıl-zəka və doğru-dürüst cavab verir, məhkəməni çaşdırırdı. Bilərəkdən qatilin cinayəti arxa plana keçirilir, vəkillərin sualları daha çox Şəfi bəyin Azərbaycandakı ictimai-siyasi mövqeyinə və "Azərbaycan" qəzetindəki redaktorluq fəaliyyətinə həsr olunurdu: "Azərbaycan"ın mətbəəsi Bakının harasında yerləşirdi?" və sair. Vəkil Xasruyanı Şəfi bəyin "İrəli" qəzetində dərc olunan məqalələri daha çox narahat edirdi. Odur ki, bu məqalə ilə bağlı suallara təkrar-təkrar qayıdır, niyə yazdın, necə yazdın, faktları haradan götürdün? Dalbadal suallar verir, fikri əsas məsələdən yayındırırdı. Bütün bunlara dözməyən Şəfi bəy məhkəmənin gedişinə kəskin etiraz edir və işin düzgün aparılmasını tələb edir. Şəfi bəyin üsyanı Xasruyanı çaşdırır və o, hazırladığı protokolda onu belə ifadə edir: "...İndi şahidlərin gerçək durumlarını meydana qoymaq istəyirəm. O şahidlər kimlərdir? "Müsavat" partiyası üzvlərindən "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli. Bu elə bir qəzetdir ki, doğum tarixi və taleyi hər kəsə bəllidir. Dərhal əlavə edim ki, möhtərəm redaktor məndə bu təsiri yaratmışdır". Nəticədə cinayət sübut edilsə də, tribunalın qərarı ədalətsiz və sarsıdıcı olur, qatil bəraət alır, cəzasız qalır.

Türkiyənin ilk qadın vəkili, Beynəlxalq Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin prezidenti, Türkiyədəki bir sıra ictimai təşkilatların yaradıcısı Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlu hüquqşünas tələbə kimi iş-tirak etdiyi bu tarixi məhkəmənin yekunu barədə "Bir ömür də belə keçdi" adlı memuarında yazır: "Nəhayət, məhkəmə bitdi. Prokuror qatil üçün

ölüm cəzası istədi. Bu tələb hətta bizi çaşdırdı. Lakin prokuror 24 saat içərisində Türkiyədən uzaqlaşdırıldı. Yerinə gələn prokuror isə müttəhimə bəraət istədi və qatil Torlokyan gecə ikən qaçırıldı". Məhkəmədən illər sonra Sürəyya Ağaoğlu Londonda olarkən prokuror Rickatson Hatt ilə görüşür. Görüş zamanı həmin prokuror məlum məhkəmənin sədri ilə Çində görüşdüyünü və sədrin ona türklərin bu davada haqlı olduğunu söyləyir.

Şəfi bəy Rüstəmbəyli həyatının son gününə qədər Azərbaycanın istiladan qurtuluşu uğrunda mücadilə etdi. İstər vətəninə olsun, istərsə də mühacirətdə. O, hələ Azərbaycan Parlamentinin deputatı və "Azərbaycan" qəzetinin Baş redaktoru olduğu dövrdə – 1919-cu ildə ilk milli mətbuat haqqında qanunu işləyərək parlamentdə qəbul olunmasına nail olur. İxtisasca hüquqşünas olsa da, çox kövrək və həssas imiş. Sənaməçilər söyləyir ki, parlamentin son iclaslarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dərin bir kədər və hüznə istilanın Azərbaycana yetişdiyini söyləyərkən arxadan hönkürtü ilə ağlamaq səsi eşidilir və hamı kədərlə geriye dönür: "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli ağlayırdı". Hər bir vətən aşığı kimi, Şəfi bəy də min bir əzab-əziyyətlə yaradılmış gənc dövlətin süqutuna dözə bilmirdi.

Xalqının böyük oğlu, ictimai-siyasi xadim, "Azərbaycan" qəzetinin redaktorlarından biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1960-cı ildə İstanbulda "Vətən", "Azərbaycan" deyərək dünyasını dəyişir.

Mustafa bəyin üçüncü oğlu Hacı bəy 1895-ci ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

III Hacı bəy Rüstəmbəyli 1920-ci ildə atası ilə birlikdə öldürülüb.

Mustafa bəyin dördüncü oğlu Baxış bəy 1897-ci ildə Şəki qəzasının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Hacı Şəfi bəyin ikinci oğlu Baxış bəy 1819-cu ildə Qəbələ sultanlığının Aydınqışlaq kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Baxış bəy cavan yaşlarında vəfat edib.

**MƏLİKNAMAZƏLİYEVLƏR:
PİRƏHMƏDLİ BƏYLƏRİ**

Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndinin əski uruqlarından biri Şəmil bəy uşağıdır. Şəmil bəy XVIII yüzilin ortalarında yaşamışdı. Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşirə, sonra İbrahimxəlil xana xidmət etmişdi.

Şəmil bəyin Namazəli bəy adlı oğlu vardı.

Namazəli bəy Şəmil bəy oğlu 1755-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. İbrahimxəlil xana xidmət edirdi. Xan onu Xırdapara-Dizaq mahalına məlik təyin etmişdi.

Məlik Namazəli bəy mahal naibi kimi xanlığın siyasi yaşamında mühüm rol oynamışdı. Savaş zamanı mahalın piyada tüfəngçilərinə başçılıq edirdi.

Məlik Namazəli bəyin Şamil bəy, Rəhim bəy adlı oğlu vardı.

II Şamil bəy Məlik Namazəli bəy oğlu Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Atasının yanında, mahal qoşunda qulluq etmişdi.

II Şamil bəyin Mürsəl bəy adlı oğlu vardı.

Mürsəl bəy Şamil bəy oğlu 1771-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində dünyaya gəlmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Kəndlərinin yüzbaşısı olmuşdu. Xanlığın siyasi yaşamında yaxından iştirak etmişdi.

Mürsəl bəy mülkədar idi. Kənd ərazisində xeyli torpaq yiyəsi idi.

Mürsəl bəy xeyrxah, qurucu bir şəxsiyyət idi. Kəhriz vurdurmuş, bağ saldırmış, yol çəkdimişdi. 1816-cı ildə (hicri 1232) əmisi Rəhim bəylə birlikdə Qarakollu Süleyman Mahmud oğluna bir tut bağı bağışlamışdı.

Mürsəl bəy Mələk xanım və Nazpəri xanımla ailə qurmuşdu. Mustafa bəy adlı oğlu vardı.

Mustafa bəy Mürsəl bəy oğlu 1820-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Rus dilini öyrənmişdi. Kənd mirzəsi vəzifəsində işləmişdi. Vəkil kimi fəaliyyət göstərmişdi. Nəcəfqulu ağa Cavanşirin bir çox məhkəmə işlərini aparmışdı. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Mustafa bəyin Namazəli bəy, Abdulla bəy adlı oğulları vardı.

II Namazəli bəy Kərbəlayı Mustafa bəy oğlu 1845-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

II Namazəli bəyin Ağalar bəy adlı oğlu vardı.

Ağalar bəy Namazəli bəy oğlu 1881-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarğabazar kənd məktəbində oxumuşdu.

Kərbəlayı Mustafa bəyin ikinci oğlu Abdulla bəy 1870-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. . İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarğabazar kənd məktəbində oxumuşdu.

***

Məlik Namazəli bəyin ikinci oğlu Rəhim bəy 1780-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Atasının yanında, mahal qoşunda qulluq etmişdi. Kəndlərinin kədxudası olmuşdu. Xanlığın siyasi yaşamında yaxından iştirak etmişdi.

Rəhim bəyin Ağakəşi bəy, Şəmil bəy adlı oğulları vardı.

Ağakəşi bəy Rəhim bəy oğlu 1807-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Uzun illər Pirəhmədli kəndinin kədxudası olmuşdu.

Ağakəşi bəy bir müddət Şuşa şəhərində yaşamışdı.

Ağakəşi bəy İmami xanımla ailə qurmuşdu. Mehdi bəy, Məmməd bəy, Əsəd bəy adlı oğulları, Güllü xanım adlı qızı vardı.

Mehdi bəy Ağakışi bəy oğlu 1837-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində dünyaya gəlmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə dolanırdı. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Mehdi bəy Nisə xanımla dünya evinə girmişdi. Nəsir bəy, Fərəc bəy, Muxtar bəy, Dadaş bəy adlı oğulları vardı.

Nəsir bəy Kərbəlayı Mehdi bəy oğlu Məliknamazəliyev 1860-cı ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Kərbəlayı Mehdi bəyin ikinci oğlu Fərəc bəy 1863-cü ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhər məktəbində oxumuşdu. Sonra dövlət idarələrində qulluğa başlamışdı. Tiflisdə Qafqaz canişinliyində tərcüməçi işləmişdi. Zaqatala sahəsində pristav vəzifəsində çalışmışdı. Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində quberniya idarəsində qulluq etmişdi.

В развалинах Орен-кала (б. город Байлакан), Ждановского р-на Азербайджанской ССР (Шш), из которых окрестное население выбирало жженный кирпич для своих построек, в 1902 г. были найдены: глиняная чашка и 86 ных монет. Все было доставлено состоявшим при губернаторе чиновником Мелик-Намазалиевым лично губернатору. Чашка последним была передана Э. Реслеру, а монеты направлены в ИАК при отношении от 20 июня 1902 г., № 14725. Общий вес их оказался 60¼ зол. - 257 г.

По определению А. К. Маркова, все монеты оказались шейбанидскими X х. (XVI н. э.) в плохой сохранности, годными для коллекции и потому возвращены через б. елисаветпольского губернатора Мелик-Намазалиеву. (Дело ИАК № 154/1902).

ADR dönəmində Fərəc bəy Zəngəzur qəzasının rəisi vəzifəsində çalışmışdı.

Fərəc bəy 1909-cu ildə titulyar müşavir idi.

***

Yanvarın 10-da Ağdamdan Zəngəzur qəza rəisindən Nazirlər Şurasına bu məzmununda teleqram alınmışdır.

"Abdullarda mayor Gibbon başda olmaqla ingilis komissiyası ilə görüşdüm, orada erməni və müsəlman deputatlarının yanında müttəfiq qoşunların komandanı general Tomsonun əmrinə uyğun olaraq müsəlmanlar və ermənilər arasında hər hansı düşmənçilik hərəkətini dayandırmaq və normal həyatı bərpa etmək qərara alındı və bu əhaliyə elan edildi. Bundan sonra ermənilər dəstə-dəstə sakitcə Şuşaya və geriyyə - Gorusa gedib-gəlirlər ki, bunu missiya özü təmin edə bilər. Andranikin dəstəsi başda olmaqla, ermənilər tərəfindən onların vədlərinin əksinə olaraq 30-dan çox müsəlman kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əmlakı talan edilmişdir. Qaçıb canını qurtara bilməyənlər, cinsinə və yaşına məhəl qoyulmadan vəhşicəsinə doğranmışlar və bunlar barədə hər dəfə məlumat verilib. Üçüncü gün, mən ikinci dəfə Gibbonla görüşüb onu yola saldıqda, onun gedişindən sonra pristavdan məlumat aldım ki, ermənilər tərəfindən dördüncü sahədəki Razdar kəndi tamamilə dağıdılıb. Əhalisinin bir hissəsi öldürülüb. Böyük dövlətlərin missiyalarının gözü qarşısında müsəlmanların belə vəhşicəsinə qırılması cəzasız qalır. Ermənilər bütün bunları Andranikin dəstəsinin, Türkiyədən olan qaçqınların üstünə qoyurlar. Əhalinin xahişinə əsasən, bu barədə məlumat verərkən Andranikin və onun dəstəsinin Zəngəzur hüududlarından kənarlaşdırılması, normal həyatın bərpası üçün təqsirkar olanları cilovlamaq barədə vəsatət verməyinizi xahiş edirəm. Müsəlmanları həyəcanlandıran odur ki, hökumət onlara dəstək verir.

Zəngəzur qəza rəisi Məliknamazəliyev

N 15, cümə axşamı, 23 (10) yanvar 1919-cu il.

***

Cəbrayıl və Zəngəzur qəza rəisi Məliknamazəliyevdən teleqram.

İngilis-Fransız nümayəndələri çıxıb getdikdən sonra dekabrın 10-da ermənilər müsəlmanların Şəbədiyə və beşinci sahənin başqa kəndlərinə

hücum etdilər. Əsir ermənilər belə ifadə verirlər ki, bütün hadisələrin günahkarı Andranikdir: çaya qədər bütün torpaqları o, Ermənistana birləşdirmək qərarına gəlib, buna görə də döyüşdən boyun qaçırdan erməniləri asır. Kim-Dərəsi yanında döyüşlər gedir.

Gəncə Qubernatorunun 19 dekabr 1918-ci il tarixli, 8979 №li təqdimatı.

Cəbrayıl Qəza Rəisinin göndərdiyi məlumata görə ermənilər hərbi əməliyyətlərə hazırlaşırlar. Qüvvələri Şuşaya tərəf çəkərək, onlar müsəlmanlara hücum edirlər. Zəngəzurun böyük bir hissəsi qırılıb məhv edilmişdir. Erməni quldur dəstələri kəndləri dağıdır, talayır, insanları öldürür, mal-qaranı qaçırdırlar.

***

Ermənilərin burada (Zəngəz.qəzası) Andranikin olmasından istifadə edərək, tez-tez müsəlman kəndlərinə basqınlar etmələri, soyğunçuluqlarla məşğul olaraq, hamını cinsindən və yaşından asılı olmayaraq öldürmələri haqqında Zəngəzur qəza rəisi Məliknamazəliyevin Raportu.

3.Zəngəzur qəza rəisinin 3 №li, 12 ""ya 1918- il tarixli Raportu. Ermənilərin Andralinikin başçılığı altında basqınları haqqında: Rut, Darabas, Aqadu, Vaqudu kəndlərində və müsəlmanların qarışıq yaşadığı Arıklı, Şükür, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq Qara-Kilisi, İrlik, Paxlilu, Darabas, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, və Zabazadur kəndlərinin müsəlman hissələri yandırılıb. Qaça bilməyən kişi, qadın və uşaqlardan ümumilikdə 500 nəfər öldürülüb. Əsir düşən qoca erməninin sözlərinə görə Andranik kəndi yerli (zəngəzur) ermənilərinin xahişinə əsasən yandırılıb.

Zəngəzur Qəza Rəisinin 114 №-li teleqramı: Andranikin başçılığı altında ermənilər tərəfindən, ingilis-fransız missiyasının vədlərinin əksinə olaraq, otuzdan yuxarı müsəlman kəndi yandırılaraq məhv edilib, əmlakları isə qarət edilmişdir. Kəndin qaçmağa macal tapmayan sakinləri vəhşicəsinə doğranılmışdır. Yanvarın 3-də belə bir məlumat alınıb ki, ermənilər 4-cü sahənin Razdar kəndini yerlə yeksan edərək tamamilə dağıtdılar, əhalinin bir hissəsini qırdılar. - Ermənilər bütün günahları Andranikin və onun qoşun dəstələrinin üstünə atırlar.

25. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə Qubernatoruna 15 dekabr 1918-ci il tarixli 745 №li raportu. Qonşu kəndlərin erməniləri müsəlman kəndlərindən Əlidərəni, Marzaqatı və Tuqutu darmadağın etdərək, od vurub yandırdılar; Nüvədi və Eynazur kəndləri isə hal-hazırda mühari-səyə alınıb və atəş altındadır.

Zəngəzur Qəza Rəisinin - Gəncə Qubernatoruna 29 dekabr 1918-ci il tarixli 809 №li raportu.

Aqarak kəndinin erməniləri müsəlman kəndi Xaştabı atəşə tutub, 60 baş iri buynuzlu mal-qaranı qovub aparıb, xaşdabalılardan bir nəfər öldürülüb, ikisi yaralanıb.

30. Zəngəzur qəza rəisinin General-Qubernatora 29 dekabr 1918-ci il tarixli 795 №li raportu. Acakənd, Arpagədik, Tesxarab və başqa erməni kəndlərinin sakinləri müsəlman kəndlərindən Dataqat və Firicana hu-m ediblər, onları atəşə tut-r, beş nəfəri öldürərək, 48 baş iribuynuzlu mal-qaranı və 25 keçini aparıblar.

31. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə Qubernatoruna 29 dekabr 1918-ci il tarixli 816 №li raportu.

Qonşu kəndlərin erməniləri mal-qaranı qovub aparmaq məqsədilə mamazi sürüsünə basqın ediblər, lakin geri otuzdurulublar.

Gəncə Qubernatorunun 6 yanvar 1919-cu il tarixli 152/10 №li teleqramı.

Zəngəzur Qəzasının müdiri teleqraf edir ki, ingilis-fransız missiyasının Gorusa gəlməsinə baxmayaraq, ermənilər bütün qəza boyu müsəlman kəndlərinə hücum edirlər, sakinləri doğrayır, əmlaklarını talan edir, evlərini yandırır. Basqınlar nəticəsində aşağıdakı kəndlər talan edilib və yandırılıb: Razdərə, Askarla, Valyələr. Kiçiklu, Sobi və başqa kəndlər isə atəşə tutulurlar.

Zəngəzur Qəza Rəisinin 114 №-li teleqramı: Andranikin başçılığı altında ermənilər tərəfindən, ingilis-fransız missiyasının vədlərinin əksinə olaraq, otuzdan yuxarı müsəlman kəndi yandırılaraq məhv edilib, əmlakları isə qarət edilmişdir. Kəndin qaçmağa macal tapmayan sakinləri vəhşicəsinə doğranılmışdır. Yanvarın 3-də belə bir məlumat alınıb ki,

ermənilər 4-cü sahənin Razdar kəndini yerlə yeksan edərək tamamilə dağıtdılar, əhalinin bir hissəsini qırdılar. - Ermənilər bütün günahları Andranikin və onun qoşun dəstələrinin üstünə atırlar.

25. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə Qubernatoruna 15 dekabr 1918-ci il tarixli 745 №li raportu. Qonşu kəndlərin erməniləri müsəlman kəndlərindən Əlidərəni, Marzaqatı və Tuqutu darmadağın etdərək, od vurub yandırdılar; Nüvədi və Eynazur kəndləri isə hal-hazırda müharisəyə alınıb və atəş altındadır.

Zəngəzur Qəza Rəisinin - Gəncə Qubernatoruna 29 dekabr 1918-ci il tarixli 809 №li raportu.

Aqarak kəndinin erməniləri müsəlman kəndi Xaştabı atəşə tutub, 60 baş iri buynuzlu mal-qaranı qovub aparıb, xaşdabalılardan bir nəfər öldürülüb, ikisi yaralanıb.

30. Zəngəzur qəza rəisinin General-Qubernatora 29 dekabr 1918-ci il tarixli 795 №li raportu. Acakənd, Arpagədik, Tesxarab və başqa erməni kəndlərinin sakinləri müsəlman kəndlərindən Dataqat və Firicana hü-m ediblər, onları atəşə tut-r, beş nəfəri öldürərək, 48 baş iribuynuzlu mal-qaranı və 25 keçini aparıblar.

31. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə Qubernatoruna 29 dekabr 1918-ci il tarixli 816 №li raportu.

Qonşu kəndlərin erməniləri mal-qaranı qovub aparmaq məqsədilə mamazi sürüsünə basqın ediblər, lakin geri otuzdurulublar.

Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 18 yanvar 1919-cu il tarixli 3 №li raportu.

1918-ci il dekabrın ermənilər 30-da Bollaraçur kəndinə oranı dağıtmaq məqsədi ilə basqın ediblər, lakin müsəlmanlar tərəfindən geri otuzdurulublar, bir müsəlman öldürülüb, ikisi yaralanıb və 40 baş iribuynuzlu mal qara, 20 baş xırda buynuzlu mal qara qovulub aparılıb.

39. Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 18 yanvar 1919-cu il tarixli 2 №li raportu.

3-cü sahədə qonşu kəndin erməniləri Emzalu kəndinə basqın ediblər, onu atəşə tutublar, lakin geri otuzdurulublar.

Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 28 yanvar 1919-cu il tarixli 180 Nəli raportu.

Beşinci sahədə Kiqi-Doralı dərəsində yerləşən Kirətağ, Kovşut, Qarabaş, Baharlu, Kiqi, Daşbaşı və başqa müsəlman kəndləri erməni quldur dəstələri və Andranikin dəstələrindən yüz nəfərdən ibarət bir bölüyün iştirakı ilə mühasirə vəziyyətində saxlanılmaqdadır. İkinci sahənin erməni kəndi Gerinzorun kənd yolunda pusqu quran ermənilər Ağarlu və Malxələf dərəsi ilə yol gedən müsəlmanları atəşə tuturlar.

42. Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 4 fevral 1919-cu il tarixli 229 Nəli raportu.

4-cü sahənin pristavı tərəfindən Gük-Qışlaq kəndini sakinlərindən Abbas Cavad oğlu və Nəbi Nəcəfli və bir də Kedekli kənd sakini Niyazəli Şükür oğlu Katar zavodlarına ordakı erməni Milli Şurasına göndəriliblər. Onlardan yalnız döyülmüş və yaralanmış Niyazəli Şükür oğlu geri qayıdıb, iki nəfərinin isə aqibəti məlum deyil, onlar atları ilə birlikdə orada saxlanılıblar.

43. Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 28 yanvar 1919-cu il tarixli 138 Nəli raportu.

3-cü sahədə ermənilər, Akarak və Qarababa kəndinin sakinləri bu il yanvarın 21-də Xoştabanlıların qoyun sürüsünə hücum edərək onu qovub aparmağa çalışıblar, lakin geri otuzdurublar.

44. Zəngəzur Qəza Rəisinin 21 yanvar 1919-cu il tarixli 94 Nəli raportu.

1981-ci il dekabrın sonunda Qaraçiman kəndi Akarak, Sirkatak və Ucanis erməni kəndləri tərəfindən darmadağın edilib, qeyd edirik ki, yeddi müsəlman öldürülmüşdür.

Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 4 fevral 1919-cu il tarixli 221 Nəli raportu.

İkinci sahənin Geranzur erməni kəndinin sakinləri silahlardan atəş açmaq gücünə Qaraqurduluları öz kəndindən qovaraq, onların bağlarındakı ağacları doğrayaraq, məhv edirlər, əhaliyə kəndə girib çıxmağa imkan vermirlər; bütün bunlardan başqa isə Malxala kəndinə Akara

çayından gedən yolu aramsız olaraq bağlayırlar, müsəlmanların sərbəst gediş-gəlişinə əngəl törədirlər.

47. Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 4 fevral 1919-cu il tarixli 222 Nöli raportu.

İkinci sahədə ermənilər, Dolqi və Xazabut kəndinin sakinləri Müsulmanyarlılarla atışmaya başlayaraq, həmin kəndin sakinlərinə məxsus 9 taya otu yandırdılar.

48. Zəngəzur Qəza Rəisinin Gəncə Qubernatoruna 4 fevral 1919-cu il tarixli 231 Nöli raportu.

4-cü sahədə ermənilər, naməlum qonşu kəndlərin sakinləri, Karayan kənd sakini Eyvaz Heydər oğlunun otlaq sahəsinə hucum ediblər, onu öldürüb 16 baş iri buynuzlu mal-qarasını və bir eşşəyini qovub aparıblar.

Budan başqa ermənilər əvvəlki hucumları nəticəsində yiyəsiz qalmaq müsəlman kəndlərinə təkrar qayıdaraq, basqınlardan sağ qalan evləri dağıdırlar.

49. Zəngəzur Qəza Rəisinin 2 fevral 1919-cu il tarixli Nöli (nöm-rəsiz) dindiriy protokolu.

Dovorus kənd sakini Əmir Muxtar oğlu belə ifadə verib ki, o Dortalılı Əliyev Rüstəm oğlu ilə, müsəlman kəndləri dağıdılıb talan edildikdən sonra, Xotanam kəndinin ermənilərinin yanında nökrəçiliyə qaldılar. Bu yaxınlarda ermənilər Gorusdan kəndi müsəlmanlardan təmizləmək barədə göstəriş alıblar - ya öldürmək, ya da ki, müsəlman rayonlarına qovmaq. Buna görə də onun yoldaşı Əliyev Rüstəmi öldürdülər, onu isə uşaq olduğu üçün rəhm etdilər, sonra isə o özü qaçıb canını qurtadı.

Fərəc bəy öncə Bədircahan bəyim Mustafa ağa qızı Sarıcalı-Cavanşirlə, sonra Asiyabəyim xanım Axundova ilə ailə qurmuşdu. Həsən bəy adlı oğlu vardı.

Həsən bəy Fərəc bəy oğlu 1888-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində dünyaya boy göstərmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Yelizavetpol (Gəncə) 6 illik şəhər məktəbini bitirmişdi. 16 oktyabr 1909-cu ildə Yelizavetpol Dairə Məhkəməsində 2-ci dərəcəli

dəftərxana xidmətçisi kimi işə başlamışdı. Sonra Qaryagin qəzasına, dünyəvi məhkəməyə dəyişilmişdi.

Kərbəlayı Mehdi bəyin üçüncü oğlu Muxtar bəy 1876-cı ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarğabazar kənd məktəbində oxumuşdu. Dövlət idarələrində qulluğa başlamışdı. 1906-cı ildə Qaryagin qəza idarəsində çalışırdı.

Muxtar bəy Məliknamazəliyev mülki çinlər ilə və medallarla təltif olunmuşdu.

Kərbəlayı Mehdi bəyin dördüncü oğlu Dadaş bəy 1880-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarğabazar kənd məktəbində oxumuşdu.

Ağakışi bəyin ikinci oğlu Məmməd bəy 1839-cu ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Ağakışi bəyin üçüncü oğlu Əsəd bəy 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

***

Rəhim bəyin ikinci oğlu Şamil bəy 1809-cu ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Şamil bəyin Qasım bəy adlı oğlu vardı.

Qasım bəy Şamil bəy oğlu 1827-ci ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Pirəhmədli kəndində doğulmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Qasım bəyin Babakışi bəy, Balakışi bəy, Xankışi bəy, Rəhim bəy adlı oğlanları vardı.

Babakışi bəy 1853-cü ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində dünyaya gəlmişdi. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Babakişi bəyin Qasım bəy adlı oğlu vardı.

II Qasım bəy Qasım bəy oğlu Məliknamazəliyev 1885-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində doğulmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Qasım bəyin ikinci oğlu Balakişi bəy 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Balakişi bəyin İsmayıl bəy adlı oğlu vardı.

İsmayıl bəy Balakişi bəy oğlu Məliknamazəliyev 1884-cü ildə ildə Cəbrayıl qəzasının Pirəhmədli kəndində doğulmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Qasım bəyin üçüncü oğlu Xankişi bəy 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Qasım bəyin dördüncü oğlu Rəhim bəy 1860-cı ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Pirəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Mollaxanada təhsil almışdı. Özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

MOLLA MƏHƏMMƏDİN TÖRƏMƏLƏRİ
(Cəfərovlar, Yüzbaşovlar)

Bu soyun ulu babası Məhəmməddir. Məhəmməd XVIII yüzilin sonu, XIX yüzilin önündə Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində yaşamışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Məhəllələrinin dini işləri ilə ilgilənirdi.

Molla Məhəmməd Məhəmmədqasım ağa İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Onun rəiyyətləri arasında qeyd olunub.

Molla Məhəmmədin Cəfər, Yüzbaşı adlı oğlanları vardı.

Cəfər Molla Məhəmməd oğlu 1803-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Cəfərin törəmələri **Cəfərov** soyadını daşıyırlar.

Kərbəlayı Cəfər Şəhribanu ilə ailə qurmuşdu. Rüstəm, Abış, Ələsgər, Baba adlı oğlanları vardı.

Rüstəm Kərbəlayı Cəfər oğlu 1837-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Rüstəmin Cəfər, Həbib adlı oğlanları vardı.

II Cəfər Kərbəlayı Rüstəm oğlu 1879-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşhədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Cəfər Cəbrayıl qəsəbəsində dükən işlədirdi. O, 17 sentyabr 1913-cü ildə qardaşı Həbib, qohumları Həşim Kərbəlayı Abış oğlu Cəfərov və Nəriman Kərbəlayı Fərhad oğlu Yüzbaşovla bərabər “İrandan qaçaqmal gətirdiyinə görə” iddiası ilə tutulmuşdu. Məşədi Qurban Rəhim oğlu, Məşədi Yusif Qulu oğlu, Kərbəlayı Sadıq Məşədi Fərəculla oğlu şahidlik edib onları qurtardılar.

Kərbəlayı Rüstəmin ikinci oğlu Həbib 1881-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Həbib Cəfərov Cəbrayıl qəsəbəsində dükan işlədirdi.

Kərbəlayı Cəfərin ikinci oğlu Abış 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Abışın Həşim adlı oğlu vardı.

Həşim Kərbəlayı Abış oğlu 1869-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Kərbəlayı Cəfərin üçüncü oğlu Ələsgər 1847-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Cəfərin dördüncü oğlu Baba 1847-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

* * *

Molla Məhəmmədin ikinci oğlu Yüzbaşı 1804-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Yüzbaşının törəmələri **Yüzbaşov** soyadını daşıyırlar.

Kərbəlayı Yüzbaşı Xeyrənsə və Bədirlə dünya evinə girmişdi. Fərhad, Əhməd, Əsəd, Şirin adlı oğlanları, Şahnisə, Şərəf adlı qızları vardı.

Fərhad Kərbəlayı Yüzbaşı oğlu 1837-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Qaçaq Nəbi Kərbəlayı Fərhad Yüzbaşovun nökrəri olmuşdu.

Kərbəlayı Fərhadın Nəriman adlı oğlu, Qiymət adlı qızı vardı.

Nəriman Kərbəlayı Fərhad oğlu Yüzbaşov 1873-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. O, Zəngəzur qəzasının Xocahan kəndində dükan işlədirdi.

Nəriman Yüzbaşov məşhur "Difai" təşkilatının, Qarabağ məclisinin üzvü olmuşdu. Cəbrayıl komitəsi sayca iri komitə idi. Onun Cəbrayıl, habelə Xocahan və Genlik kəndlərində şöbələri vardı. Cəbrayıl şöbəsinin üzvləri Cəfər Əmiraslan oğlu, Mahmud Qarayağdıyev, Adışirin Əliyev, Məşədi İbiş İsmayılov, Məşədi Məmməd Həsənov, Məşədi Dadaş Səfərov, Süleyman İmamverdiyev və Təhməz Nəcəfquliyev, Xocahanda Hacı Cəfər bəy Xocahanski, Nəriman Yüzbaşov, Məşədi Aslan bəy Əlibəyov, Əbdürrəhman Səfərov, Kərbəlayı Bəşir Məmmədov, Məşədi Zülfüqar Əsədov, Qanbay Əliyev, Dadaş Hacıyev, Məşədi Ələkbər Hüseynov, Genlikdə Hacı Seyid Məmməd ağa Hacı Mir Cəfər oğlu, Seyid Hüseyn Riza oğlu, Firidun bəy Sultanov, Zülfüqar Məşədi Şərif oğlu, Məmməd Kərbəlayı Məmmədyar oğlu, Əhməd Hacı Məmmədbağır oğlu, Məmmədəli Kərbəlayı Ələsgər oğlu, Məşədi Yusif Quliyev, Əmrah Kərbəlayı Rüstəm oğlu, Kərbəlayı Məmməd Kərbəlayı Rəşid oğlu, Bəşir Həmid oğlu, Mehdi Məşədi Mahmud oğlu idi. Qəzanın bütün kənd komitələri mərkəzi (Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl və s.) komitələrə, onlar isə öz növbəsində Şuşa komitəsinə tabe idi.

Nərimanın İskəndər adlı oğlu vardı.

İskəndər Nəriman oğlu Yüzbaşov 1924-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya pənah gətirmişdi. Nərməniyyə məktəbində oxumuşdu. II Dünya müharibəsinə yollanmışdı.

İskəndər Yüzbaşov 21 mart 1943-cü ildə cəbhədə həlak olub.

Kərbəlayı Fərhadın qızı Qiymət 1875-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya boy göstərmişdi.

Qiymət Bəşir Yüzbaşovla ailə qurmuşdu.

Kərbəlayı Yüzbaşının ikinci oğlu Əhməd 1839-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Əhmədin Süleyman, Salah adlı oğlanları vardı.

Süleyman Əhməd oğlu 1863-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa Real məktəbində oxumuşdu. Qəza idarəsində çalışırdı. Vergi müfəttişi vəzifəsində işləmişdi. Bir müddət də vəkillik etmişdi.

Süleymanın Hilal adlı oğlu vardı.

Əhmədin ikinci oğlu Salah 1865-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Yüzbaşının üçüncü oğlu Əsəd 1840-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Məkkəyi-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Yüzbaşının dördüncü oğlu Şirin 1852-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Məkkəyi-müəzzəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Şirinin Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində üçmərtəbəli evi, həyəti, bağçası, bostanı vardı. Qonşuları şərqdən Məşədi Məhəmməd və Məşədi Mustafa Hüseynqulu oğlanları, şimaldan Kərbəlayı Ələsgər Kərbəlayı Cəfər oğlu, Məşədi Cəfər Kərbəlayı Rüstəm oğlu, cənubdan Hacı Əsəd Yüzbaşov idi. Qardaşı oğlu Nəriman Yüzbaşov 11 iyul 1904-cü ildə onu məhkəməyə verib evdən pay istəyirdi. İddia edirdi ki, ev onlara babaları Kərbəlayı Yüzbaşı Molla Məhəmməd oğlundan qalıb.

Hacı Şirin Həcərlə ailə qurmuşdu. Əmir, Hüseyn və Bəbir adlı oğlanları vardı.

Əmir Hacı Şirin oğlu Yüzbaşov Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində anadan olmuşdu.

Hacı Şirinin ikinci oğlu Hüseyn Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində doğulmuşdu.

Əmir Yüzbaşov yaxınları ilə

Hacı Şirin Yüzbaşov

Hacı Şirinin üçüncü oğlu Bəbir Şuşa şəhərinin Saatlı məhəlləsində dünyaya gəlmişdir.

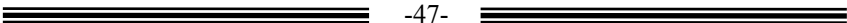
Əmir Yüzbaşov

Hüseyn Yüzbaşov

Bəbir Yüzbaşov

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

SİQQƏTÜLİSLAM AİLƏSİ

Siqqətülislam nəslə Təbrizin bir elm əhli ailələrindəndir. Bu ailə Xorasandan gəlib Təbrizə yerləşmişdir. Ailə silsiləsi; Mirzə Əli ağa ibn Hacı Mirzə Musa ağa bin Hacı Mirzə Şəfi ağa Sədr bin Mirzə Məhəmmədcəfər Sədr bin Mirzə Məhəmmədşəfi bin Mirzə Yusif bin Mirzə Məhəmmədəli.

Dördüncü cəddi Mirzə Məhəmmədşəfi (?-1766), Nadir şahın çağdaşıdır. Nadir şah, fərmanla onu Mənsəb-i Mustovfigəri-i Darüs-Səltənə-i Təbrizə gətirmişdir.

Mirzə Əli Siqqətülislam

Mirzə Əli Mirzə Musa oğlu Siqqətülislam 1277-ci ildə h. q. (1860 m.) ilində Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Anası Telli xanım Təbrizin mötəbər ailələrindən biri olan Şalçılardan idi. Atası Musa ibn Məhəmməd ibn Şəfi məşhur bir ruhani ailəsindən çıxmışdı.

Anası hələ cavan vaxtlardan vəfat etmiş Mirzə Əli öz uşaqlıq dövrünü çox ağır və əziyyətli keçirmişdir. Nəhayət, “Xanqızı” ləqəbli Nuşafərin adlı nəvəsinin himayəsində yaşayaraq, hərtərəfli qayğı görür və ibtidai təhsil aldığından sonra Ətəbətə 9 il oxuyur və 1308-ci h.q (1880 m.) ildə vətəninə qayıdır. O, üsul, fiqh, hikmət, kəlam, ədəbiyyat, riyaziyyat, tarix və nücum elmlərinin mükəmməl öyrənmişdi.

Mirzə Əli Siqqətülislam hərtərəfli biliyə malik idi, bir sıra elmi, bədii əsərlər yazmış və tərcümələr etmişdir. Onun yazıları aşağıdakı şəkildə təsnif edilibdir:

1. Lallar kitabçası 1326 h.q (1908 m) ilində çap olan bu əsər müəllifin özünün dediyi kimi, onun “qəlbi məsləki”, yəni siyasi manifestidir.

2. Teleqraflar məcmuəsi. Təbrizdə məşrutə uğrunda vuruşmalar zamanı Vasmunc qəsəbəsindən Tehrana vurduğu teleqramların məcmudur.

3. “Bəssül-şikva”nın tərcüməsi, Əbülnəsir Məhəmməd bin Əbdül-cəbbar Ətəbinin həməən adda əsərinin tərcüməsidir. Azərbaycan valisi Əmirnizam Kərrusunin xahişi ilə tərcümə etdiyi bu əsər ən gözəl tərcümə nümunəsi sayılmaqla yanaşı, burada tərcümənin nəzəri məsələləri barəsində Siqqətül-islamın çox qiymətli fikirləri vardır.

4. “İzahul-əxbar” (“Xəbərin izahı”) tədqiqi-tarixi bir kitabdır.

5. “Tarixi-əmkəneyi-şərifə və ricali-bərcəstə” (“Şərafətli yerlərin və görkəmli şəxsiyyətlərin tarixi”). İki hissədən ibarət olan bu kitabın birinci bölməsində Təbrizdəki Seyidhəməzə, Eynalı və Zeynalı, Sahibüləmr yerlərinin tarixindən bəhs olunur; ikinci hissədə isə Təbrizdə baş verən zəlzələrin xarəbkarlığı və Çimal Bağının salınması əhəmiyyəti barədə söhbət gedir.

6. “Məratül-kütüb”, ya “Əsmaül-kütüb” (“kitablar güzgüsü, ya “Kitabların adları”). Yeddi cildədən ibarət olan bu əsər ədib şah əsəri sayılır.

7. Məktub və məqalələri. Bu əsər qiyamətli sənədlər və rəmzi yazılardan ibarətdir. Tədqiqadçılar bu yazıları M.Ə. Talıbovun “düzlu yazıları”na oxşadırlar.

8. “Kitabi-təhsili-zeyci-hindi” (“İndi astronomiyasının asanlaşdırılması haqda kitab”). Adından da məlum olduğu kimi, nücumdan bəhs edən əsərdir.

9. “Əgər millət” və ya “Əgər biz azərbaycanlılar rəflət etsək”.

10. “Siyasəti-nelamiyyə”.

11. “Seyidhəməzə və Şahəli tağı tarixi”.

12. “Vaqoni-millət be koca mirəvəd” (“Millətin vaqonu haraya gedir?”). Sonra müəllif bunun adını “Millətin balonu haraya gedir?” etmişdir.

13. “Zülmü-valid ve vələd” (“Nəslindən-nəsilə zülm”). Qədim ərəb dilində yazılmış eyni adlı bir kitabın tərcüməsidir.

14. “Risaleyi-siyasət”. “Siyasəti-islamiyyə”dən başqa bir kitab-cadır.

15. “Məşrutə, ya məruə”. Təbrizin mürtəcə mövqe tutan Dəvəçi məhəlləində “İslamiyyə”çilərin tənqidinə dairdir.

16. “Haşiyələr və şərhlər”.

17. “Elmi-ricəl” (“Dövlət şəxsiyyəti haqda elm”).

18. “Cəngi-xüsusi” (Xüsusi müharibə”). Bu əsər hələ əldə yoxdur.

19. “Kitabi-məcməli-həvadisi-yovmiyyəyi-məşrutə” (“Məşrutənin gündəlik hadisələri məcmuu haqda kitab”). Məşrutə hadisələri barədə gündəlikdir. 1324 h.q. (1906 m) rəcəb ayından 6 məhərrəm 1330-cu h.q (1911 m.) rəcəb ayından 6 məhərrəm 1330-cu h.q. (1911 m.) ilinə qədər dövrü əhatə edir.

20. Şeirləri. Bunlar küll halda hələ toplanmışdır.

Gözlərim

*Yaşında bir göz açmadı biçarə gözlərim,
Yanında bir doyunca baxa yarə gözlərim,
Çox baxca zülfüvə, ona eyb etmə, üzvü var,
Af sinənə baxanda, düşüb qarə gözlərim.
Bilməm ki, hansı üzvünə yarın nəzər salım,
Bir çarə qıl gönül, qalıb avarə gözlərim,
Yardan fələk sitəmlə ayırsa, həyatidən
Göz örtməmə ki, düşməyə əğyarə gözlərim.*

Mirzə Rəzi Təbrizi

Qacarlar hakimiyyətinin ilk dövrlərində fəaliyyət göstərən tanınmış katib, xəttat və ədib Mirzə Rəzi, yaxud Mirzə Məhəmmədrəzi Təbrizi sufi

təriqətinə bağlı ailələrdən idi. Lakin bu etiqad onun və atasının dövlət işlərində yüksək vəzifələrə çatmasına hec də mane olmamışdır. Belə ki, Mirzə Rəzinin atası Mirzə Şəfi Sürxabi Təbrizi Nadir şah zamanında Azərbaycanda vəzir və maliyyə işlərinə baxan məsul şəxs olmuşdur.

Mirzə Rəzi Mirzə Məhəmmədsəfi oğlu 1745-ci ildə anadan olmuşdur. Atası vəfat etdikdən sonra əvvəlcə Kərim xan Zəndin maliyyə işlərinə baxan katibi olmuş, ondan sonra, yəni Ağaməhəmməd şah Qacarın dövründə də həmin vəzifədə fəaliyyət göstərmişdir. Mirzə Rəzi dövlətin maliyyə işlərini yerinə yetirməklə bərabər, xos xəttə malik olduğundan şahın verdiyi hökm, fərman və başqa rəsmi sənədləri, risalə və məktubları da yazırdı. Bunlar ərəb, fars, türk və cığatay dillərində qələmə alınmışdır.

O, Fətəli şah hakimiyyətinin ilk illərində artıq məşhur idi, sarayda hörmət sahibi idi. Şahın sərəncamı ilə əvvəlki işlərindən əlavə diplomatik sənədlər tərtibi işinə, dəftərxana rəisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Tarixçi Nadir Mirzə Bədiüzzaman özünün “Tarix və coğrafiyi-darüssəltəneyi-Təbriz-be zəmimeyi-səhri-hali bozorqon” əsərində yazır ki, Mirzə Rəzi hətta salam verdiyi zaman onun kəməmindən almas xəncəri və kağız lulə asılmış olardı⁵.

O zamanlar Mirzə Rəziyə məşhur tarixçilərdən Mirzə Əbdülkərim və Əbdürrəzzaq bəy Dünbili ilə birlikdə İran tarixini yazmaq tapşırılmışdı. Söhbət birgə əməyin məhsulu və əslində muəllifi Mirzə Rəzi olan “Ziynət-üttəvarix” əsərindən gedir. Fətəli şah Qacarın göstərişi ilə yazılmış əsərdə Kəyyumərsdən Fətəli şaha qədərki tarixi dövrdən bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab Fətəli şah Qacar tərəfindən bəyənilərək, yüksək qiymətləndirilmişdir.

Mirzə Rəzi 1805-ci ildə Abbas mirzənin tapşırığı ilə Fransız dilində yazılmış Fransa-Avstriya və Rusiya müharibələrindən bəhs edən kitabın türkcəyə tərcümə edilmiş variantını fars dilinə çevirmişdir. Bunlardan əlavə o, “Esq və ruh”, “Hüsn və dil” risalələrini xos xətlə yazmışdır.

---

⁵ Nadir mirzə, Tarix və coğrafiye dar-üs-səltəneye Təbriz, Təbriz, “Setodəh”, 1373., s. 26.

Mirzə Rəzinin məşhur yazılarından biri də Fətəli şahın I Napoleona yazdığı geniş məktubudur. Məktubun tam mətni Fərhad mirzənin “Zənbil” kitabında verilmişdir. (85, s. 27-31).

Mirzə Rəzi “Bəndə” təxəllusu ilə şeirlər yazmışdır. Bu şeirlər Azərbaycan, ərəb və fars dillərindədir. Rzaqulu xan Hidayət “Məcməul-fusəha”da onun 2 qəsidəsini dərc etdirmişdir. Məhəmməd Füzuli adına Əl-yazmalar İnstitutunda mühafizə olunan cümlələrdə də onun şeirləri vardır.

Mirzə Rəzi 1808-ci ildə, 65 yaşında Tehrandə ciyər xəstəliyindən vəfat etmiş, Nəcəfdə dəfn olunmuşdur.

Mirzə Rəzinin Rza adlı oğlu vardı.

Rza Mirzə Rəzi oğlu 1784-cü ildə Təbriz şəhərində oğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu.

Mirzə Rza Fətəli şah, Məhəmməd şah xidmət etmişdi. Vəzirivəzaif vəzifəsində xidmət etmişdi. Möhtəşəmlümlük ləqəbini daşıyırdı.

Azərbaycan şeyxlərinin başçısı Hacı Mirzə Şəfi Siqqətulisiam Mirzə Rəzinin əmisi oğludur. Nəvəsi Mirzə Rəzi bir çox elmlərdə, xüsusilə inşaa və xəttatlıqda öz əsrinin yeganə adamı olmuşdur.

Rəzi – Mirzə Rəzi məşhur xəttat Mirzə Rəzinin nəvəsidir. O, bir çox fənlərdə və xüsusilə inşaa və xəttatlıqda öz əsrinin yeganəsi idi. O, hicri qəməri 1305) (1817)-ci ildə vəfat etmişdir. (“Əl-məasir vəl-asar”)

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

ƏFSƏR MƏHƏMMƏDHAŞİM MİRZƏ QOVANLI-QACAR

*Məhəmmədhaşim mirzə
Əfsər*

Məhəmmədhaşim mirzə Nurulla mirzə oğlu Əfsər 1879-cu ildə Səbzivar şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Hacı Mirzə Həsən Həkim və Hacı Mirzə Hüseyn Səbzivarinin şagirdlərindən idi.

Məhəmmədhaşim mirzə Əfsər Əbül-həsən mirzənin vəfatından sonra Sultan Əhməd şah Qovanlı-Qacarın fərmanı ilə Şeyxərrəis ləqəbi daşıyırdı.

Məhəmmədhaşim mirzə Əfsər 1893-cü ildə diktator relimlə mübarizəsinə görə mühəkimə edilmiş, əvvəlcə Məşhədə, sonra Aşqabadada sürgün edilmişdi. 1905-1907-ci illər Məşrutə hərəkatı dövründə İrana qayıtmışdı. Məşhəddə ədəbi dərnəklər təşkil etmişdi.

Məhəmmədhaşim mirzə 1911-ci ildən 1924-cü ilədək İran Milli Məclisin üzvü olmuşdu. 1933-cü ildə İran Milli Məclisin sədr müavini vəzifəsində çalışmışdı.

Məhəmmədhaşim mirzə bir müddət Xorasan əyalətinin Maarif və Ovqaf idarəsinin rəisi olmuşdu.

Məhəmmədhaşim mirzə Əfsər şair idi. O, əvvəlcə Şərq yaradıcılıq tipinə meyl göstərən bir şair kimi Səbzivar ədəbi məclislərdə formalaşmışdı. Mənbələrindən məlum olur ki, şair böyük divan yaratmış, qəzəl və qəsidələr müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. O, Qacarlar dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi və istedadlı şairlərindən biri olmuşdur. İran ədəbiyyatında daha çox novator cərəyanının görkəmli nümayəndəsi kimi tanınmışdı.

Məşrutə hərəkətindən sonra ədəbiyyatda milli və realist-dünyəvi motivlər aparıcı mövqeyə çıxmışdır ki, Əfsər bu dönəmin nümayəndələrindən sayılır.

Məhəmmədhaşım mirzə Əfsər lirik-didaktik xarakterli 8 min şeirin müəllifidir.

Məhəmmədhaşım mirzə Əfsər 1940-cı ildə vəfat edib. Tehran ətrafındakı İmamzadə Abdulla gorgahında dəfn edilib.

Ədəbiyyat

1.Borqei, Məhəmmədbağır, Sühənvəranə nameyi müasər, t. 1, Tehran, 1329 h. q. (1950);

2.İshaq, Məhəmməd, Sühənvəranə İran dər əsrə hazər, t. 2, Dehli, 1355 h. q. (1937);

3.Yasəmi, Rəşid, Ədəbiyyatə-müasər, Tehran, 1316 h. q. (1937);

4.Çingizozğlu Ənvər, Qacarlar və Qacar kəndi, Bakı, “Şuşa”, 2008, 334 səh.

UBEYDULLAH ƏHRAR

Nasirəddin Ubeydullah ibn Mahmud əş-Şaşi əs-Səmərqəndi (d.1404 - ö. 1490) - Nəqşibəndi şeyxi.

Adı Ubeydullah ibn Mahmud bin Şihabəddindir. Atası Mahmud Şaşi, dövrünün alimlərindən vəli bir zat idi. Anası xəlifə Ömər in soyundandır. Əhrar ləqəbiylə və Daşkəndi nisbəsiylə tanınmışdır. Türkiistanın bugün də ən çox ziyarət edilən böyük vəlilərindəndir. "Silsilə-i aliyyə" adı verilən Nəqşibəndi yolundakı silsilədə olan vəlilərin on səkkizincisidir.

Ubeydullah ibn Mahmud bin Şihabəddin 1404-cü ildə Şaş vilayətinin Bağıştan kəndində doğulmuşdu.

Nəqşibəndi ənənəsində Xacə-i Əhrar kimi tanınır. Uşaqlığında həm məktəbdə dərslər oxudu, həm də əkinçiliklə məşğul olan atasına yardımçı oldu. İyirmi iki yaşına çatanda dayısı Xacə İbrahim onu ali təhsili üçün Səmərqəndə apardı. Burada bir müddət Mövlana Qütbəddin Sədr mədrəsəsində dərslərinə davam etdiysə də təsəvvüfə duyduğu meyil səbəbiylə mədrəsə təhsilini başa çatdırma bilmədi. Bu dövəndə tanış olduğu Nəqşibəndi şeyxi Sadəddin-i Qaşqari ilə birlikdə Nizaməddin Xamuşun səhbətlərinə qatıldı. Səmərqənddə iki illik iqamətinin ilk ilində Mavəraünəhirin müxtəlif şəhərlərini dolaşmış, Nəqşibəndiyyə təriqətinin öndə gələn şeyxlərini ziyarət etdi. Ertəsi il Heratdan Səmərqəndə gələn və

Şah Qasım Ənvar deyə məşhur olan Səfəviyyə şeyxi Seyyid Muinəddin Əli Sərabinin söhbətlərindən faydalandı.

Ubeydullah Əhrar, müəllimlərindən Şah Qasım Ənvarın söhbətində olmasını belə anlatmışdır: "Ömrümdə, Seyyid Qasım Təbrizdən böyük zat görmədim. Zamanın şeyxlərindən hansına getsəm, mənə bir nisbət hasil olurdu. Fəqət bu nisbətlər bir müddət sonra keçirdi. Seyyid Qasım Təbrizinin söhbətlərində elə bir təsir və keyfiyyət hasil oldu ki, əldən buraxmaq mümkün deyildi. Hüzuruna hər gedişimdə, bütün kainatı, dairənin mərkəzi misalı onun ətrafında dönmür və onda yoxluğa qovuşur gördüm. Seyyid Qasım Təbrizi, Xacə Bəhaəddin Nəqşibənd həzrətlərinin söhbətində olmuş və nisbətlərini o yoldan almış. Anlaşıldığına görə, "Xacəgan" yolunda idi. Bir qapıçısı vardı. Kimsə ondan iznsiz hüzuruna girə bilməzdi. Qapıçıya; "Buraya nə zaman Türkiyəli bir gənc gəlsə, ona mane olma! Burax istədiyi zaman mənim yanıma girsin." deyə tənbəh etmişdi. Hər gün qapısına varırdım, izn verilmiş olduğu halda hüzuruna iki-üç gündə bir girərdim. Tələbələri, mənə izn verildiyi halda hüzurlarına nə üçün hər gün çıxmadığına heyrət edərdilər. Seyyid Qasım həzrətlərinin söhbətləri çox dadlı və o qədər xoş idi ki, gələnlər ayrılmaq istəməzdilər. Söhbətin sonuna gəlincə tələbələrini verdiyi bir işarə ilə dağılmalarını bildirirdi. Məni heç bir vaxt hüzurundan qaldırmamışdı. Yaxınlarına "Babu" deyə xitab edərdi. Mənə; "Babu, sənın adın nədir?" deyə sordu. Ubeydullah (yəni Allahın qulu) dedim. "Adının mənasını gerçəkləşdir" buyurdu.

Mövlana Fəthullah Təbrizi belə anlatmışdır: "Seyyid Qasımın söhbətinə çox qatıldım. Təsəvvüfə elə maraq salmışdım ki, təsəvvüfə dair incə məsələlərin danışıldığı bu məclisdə sabahlardım. Gözümə yuxu girməzdi. Bir dəfəsində Seyyid Qasımın söhbətindəyənkən, içəriyə Xacə Ubeydullah Əhrar girdi. Seyyid Qasım, onu böyük bir əlaqə ilə qarşıladıqdan sonra, qərrib, məarif və əcaib hikmətlər danışmağa başladılar. Diqqət etdim, Ubeydullah Əhrarın hər ziyarətə gəlişində, Seyyid Qasım qeyri-ixtiyari ən incə məsələləri və sirr bəhslərini açardı. O zaman elə hallar olurdu ki, başqa zaman o şəkildə olmazdı. Bir gün Ubeydullah Əhrar, Seyyid Qasımın məclisindən qalxıb gettikdən sonra, Seyyid Qasım mənə; "Mövlanə Fəthullah! Bu qafilənin dili, sözləri qayət dadlıdır. Amma

yalnız dinləməklə iş bitməz. Əgər himmət sahiblərinin təmənnə etdiyi səadətə qovuşmaq istərsən, bu Türkiстанlı gəncin əleyini buraxma! O, zamanın bir xariqəsi, dövrünün bir dənəsidir. Ondan çox böyük işlər, təcəllilər zühur edəcək və dünya onun vəlayət nuruyla dolacaqdır." Seyyid Qasımın bu sözlərindən, içimə Ubeydullah Əhrarın kamal və müdiriklik zamanına çatma arzusu düşdü. Sultan Əbu Səid zamanında, Ubeydullah Əhrar Daşkənddən Səmərqəndə gəldi. Xidmətinə daxil oldum. Qısa zamanda Seyyid Qasımın işarə etdiyi üstünlükləri onda görüb anladım." Ubeydullah Əhrar belə anlatmışdır: "Bir gün Seyyid Qasım mənə; "Babu! Zamanımızda hikmət və xariqə nə üçün az zahir olur, bilirmisən? Çünkü bu zamanda batinin təsfiyəsi, qəlbin təmizlənməsi çox az insanda qalmışdır. Müdirikliyə çatmaq, batinin, könlün, qəlbin təsfiyəsi ilədir. Batinin təsfiyəsi, qəlbin təmizlənməsi, halal loxma yeməklə mümkündür. Bu zamanda halal loxma yeyən çox azdır. Batinini təsfiyə etmiş insan da yox kimidir ki, ondan ilahi əsrar necə təcəlli etsin?" dedikdən sonra özü ilə bağlı olaraq da; "Əlim tutduğu zaman, təkyə tikər onun pulu ilə keçinirdim. İflic keçirib, əlim tutmaz olduqdan sonra, atamdan qalan kitabxanayı sataraq, ticarət sərmayəsi etdim və onunla keçinməyə başladım" dedi.

Ubeydullah Əhrar Şah Qasım Ənvardan sonra Səmərqənddən ayrılıb Herata yollandı. Heratda Kübraviyyə şeyxi Bahaəddin Ömər, Sadəddin-i Qaşqari və Zeyniyyə təriqətinin piri Zeynəddin əl-Xafi kimi sufilərin söhbətlərinə qatıldı. Heratdakı iqamətinin dördüncü ilində (1431) Çağaniyan tərəfdəki Hüləgatu kəndinə gedib Nəqşibəndi şeyxi Yaqub-i Çərxiyə intisab etdi. Üç aya yaxın Çərxinin söhbətlərində iştirak etdi və şeyxindən xilafət izni alaraq Herata döndü. Ertəsi il Daşkənddə irşad fəaliyyətinə başladı, bir yandan da əkinçilik və ticarətlə məşğul oldu.

1451-ci ildə Səmərqəndi ələ keçirib paytaxt edən teymurlulardan Əbu Səid mirzənin dəvətinə görə iyirmi il iqamət etdiyi Daşkənddən ayrılaraq Səmərqəndə yerləşdi. Burada da əkinçilik və ticarətlə məşğul olmağa davam etdi. Mavəraünnəhrin Səmərqənd, Buxara, Daşkənd, Karşı kimi şəhərlərində çox sayda dükən, bağça, kənd, məzrə və suvarma kanalı satın aldı; bunların bir qismini məscid, mədrəsə və təkkələrə vəqf etdi. Sultan Əbu Səidin yerinə keçən oğlu Sultan Əhməd mirzə ilə Daşkənd

yaxınlarında Şahruxiyədə qeyri-müslim Moğol və Özbək əsgəri arasındakı savaşı durdurdu və barış bağlanmasına şərait yaratdı (1485). Bu arada bir çox şəxsin İslamı qəbul etməsinə vəsilə oldu.

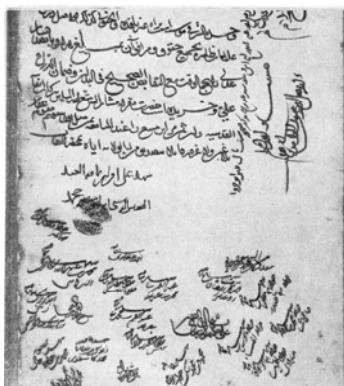

Ubeydullah Əhrar 20 fevral 1490-cı ildə Səmərqənddə vəfat etdi və burada dəfn edildi. İki oğlu və iki qızı olmuş, geridə bir çox vəqf əsəri və mürid buraxmışdır. Oğulları Məhəmməd Yəhya və Məhəmməd Abdullaha ilə Mir Əbdülvəlvə,

Fəxrəddin Əli Safi, Mövlanə Şeyx Əhməd, Seyyid Əli Kürdi Məqtul, İsmayıl Şirvani, Mövlanazadə Otrari, İsa-yi Fazil Buxari, Şeyx Axta, Abdullah-ı İlahi, Məhəmməd Qazi-i Səmərqəndi və Məhəmməd Zahid Vəhşivari öndə gələn xəlifələridir. Nəqşibəndiyyə təciqəti daha ziyadə son üç xəlifəsiylə davam etmişdir. XVIII əsrdə Mehmed Emin Tokadi tərəfindən Məhəmməd Qazi-i Səmərqəndi ilə Məhəmməd Zahid Vəhşivari eyni şəxs zənn edilərək Qazi Məhəmməd Zahid deyə bir ad ortaya atılmış və bu yanlışlıq sonrakı bir çox əsərdə təkrarlanmışdır. Ubeydullah Əhrar ilə davam edən Nəqşibəndiyyə silsiləsinə Əhrariyyə adı verilmişdir. Xalqa şəxsən yardım edən Ubeydullah Əhrar gəncliyində Səmərqənddə bəzi xəstələrə xidmət etmişdir. Xalqı sultanların zulmündən qorumaq üçün sultanlarla yaxşı münasibət qurmuş, savaşağa hazır olan hakimləri barışdıraraq xalqı qətli-amlardan qorumuş, bir hökmdarın yanında olub onun dinə zidd davranışlarını və zulmlərini əngəlləmənin, bir məzlumun könlünü xoş etmənin boş ibadətlərdən daha üstün sayıldığını söyləmişdir. Ayrıca çalışıb qazanmağa önəm verir, kimsədən hədiyyə qəbul etməzdi.

Vəhdət-i vücud düşüncəsini mənimsəyən Ubeydullah Əhrarın söhbətlərində Muhyiddin ibnül-Ərəbinin əsərlərindən sitatlar gətirdiyi söylənilir. "Fikarət" adlı əsəri bu düşüncələr işığında qələmə alınmışdır. Cəzbə anında söylənən şathiyələri məqul şəkildə izah etməyə çalışan Ubeydullah "ənəlhaq" demənin asan, "ənə"dən (menlik) uzaqlaşmanın çətin olduğunu

bildirirdi. Müridin bəzən mənəvi halını itirə biləcəyini, İslami şərtlərə zidd bir söz ya da feilin, bir şəxsin qeybətini etmənin, hətta bir köpəyi rahatsız etmənin buna yol açma biləcəyini söylərdi. Təsəvvüf yolunda irəliləmənin ölümündən sonra da sürdüyünə inanır, söhbətlərində bəzi ayə və hədisləri işari yolla açıqlar, məsələn, “Unutduğun zaman rəbbini zikr et (xatırla)” ayəsini (əl-Kəhf 18/24), “Ondan başqasını, özünü və zikrini unutduğun zaman rabbini zikr et” deyər açıqlar və bunu, “Allahdan qeyrisini unutmadıqca zikrin həqiqətinə çatılmaz” deyər şərh edirdi.

Səmədlər

Əsərləri. 1. Fıkarat. Təvhid, fəna, kurb, təcəlli, zikir, vükuf-i kalbi kimi mövzulara dair Farsca bir əsərdir. Bəzi kiçik məqalələrdən ibarət olduğu üçün bu adla anılan əsər ehtimalən 1485-ci ildə və ya daha sonra qələmə alınmışdır. Məqalələrdən bir qisminin müridlərə yazılmış məktub parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Ubeydullah Əhrarın vəfat etdiyi 1490-cı ildə Səmərqənddə istinsah edilən bir nüsxəsi İstanbulda Süleymaniyə kitabxanasında qeydlidir (Ayasofya, nr. 2143, vr. 16b-158b). Əsər Daşkənddə (Daşkənd, 1910) və Hindistanda (Heydərabad, ts. [Matba-ı Ayin-i Dekken]) yayımlanmış, Osmanlı dönəmində Xızır bəy və Mustafa b. Hüseyn Sadiqi Nəqşibəndi tərəfindən iki dəfə Türk dilinə, Məhəmməd Murad Rəmzi Minzələvi tərəfindən Ərəb dilinə çevrilmişdir.

2. Risalə-i Havraiyyə (Şərh-i Havraiyyə). Əbu Said-i Əbül-Hayrın “havra” (hurilər) kəliməsiylə başlayan Farsca rubaisinin şərhidir. Ubeydullah Əhrar rubainin bəzi xəstələri müalicə etdiyini duymuş, mənalarını araşdırmağa başlamış, bu şeirin xəstəyə ölümü və axirəti xatırlatdığını, könündə Allah sevgisi olan və Allahın camalını ancaq öldükdən sonra müşahidə edə biləcəyini bilən insanların ölümü xatırlayınca böyük sevinc duyduqlarını, bu psixoloji rahatlamanın xəstəliyin yaxşılaşmasına yardım etdiyini anlamışdır. Əsəri ilk dəfə Jukovski "Əsrarüt-tevhid fi maḳāmatiş-Şeyx Əbi Səid"in əlavəsində (Sankt-Peterburq, 1899, s. 488-493), daha sonra Səid-i Nəfisi "Sühanan-ı Manzum-i Ebu Said-i Ebül-Xeyr" adlı əsərin içində (Tehran, 1334 hş., s. 126-131), son olaraq Arif Nevşahi İslamabadda yayımlanan Daniş dərgisində nəşr etmişdir. Risale-i Həvraiyyeyi Osmanlı döneminde Xızır bəy Türk dilində çevirmişdir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2047, vr. 155a-158b).

3. Risale-i Validiyye. Ubeydullah Əhrar bu kiçik əsəri, atasının özündən yüksək mənəvi məqamlara çatmağa vəsilə olacaq xüsusi yazmasını istəməsi üzərinə qələmə almışdır. İbadət, marifetullah, Hz. Peygambərə uymak, zikir və Allah sevgisi gibi konuların ele alındığı risaleyi Arif Nevşahi nəşr etmişdir. Risale-i Validiyyeyi Babür şah 935-ci ildə (1528) manzum olaraq Çağatay Türkçəsinə, Hızır Bey, Mehmed Emin Tokadi, Mehmed Rifat Kādiri və Harputlu Beyzade Ali Efendi Türkçeye, adı bilinmeyen bir kişi el-Urvetül-vüşkâ li-erbabil-irtikâ adıyla Arapçaya çevirmişdir.

4. Ruḳaat (Mürasəlat). Ubeydullah Əhrarın dostlarına yazdığı mektuplar bir araya getirilip iki ayrı mecmua oluşturulmuşdur. Bunlardan biri, Sultan Ebu Said Mirza Hana yazdığı on dörd mektubu ihtiva eden adı keçən mecmua olup bir nüshası İstanbulda Süleymaniye Kütüphanesindədir (Esad Efendi, nr. 1688, vr. 121b-128a). Bu mektuplar Arif Nevşahinin Aḥval və Sühanan-i Həce Ubeydullāh Əhrar adlı eseri içinde neşredilmişdir (Tehran, 1380 hş./2002). Çoğu Ali Şir Nevaiyə gönderilen mektupları ihtiva eden digər mecmuanın (Mecmua-i Mürasəlat) yazma nüshası Taşkenttedir (Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 2178). Ali Şir Nevai tərəfindən derləndiyi kabul edilən

bu mecmuadaki mektuplardan 134 ya da 128i Hace Ahrara aittir. Mektuplar genelde kısa mesajlar şeklinde olup dönemin siyasal ve sosyal konularına dair bazı düşünceleri ve dini-ahlaki tavsiyeleri içerir. Eser İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (The Letters of Khwāja Ubayd Allāh Ahrār and his Associates, nşr. Jo-Ann Gross - Asom Urunbaev, Leiden 2002).

Ödabiyat

1.Ubeydullah Əhrar, Fıkarat, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2143, vr. 16b-158b; 2.Muhammed b. Burhaneddin Kādi-i Semerkandî, Silsiletül-arıfın ve tezkiretüs-şiddikîn (nşr. İhsanullah Şükrullahi), Tahran 1388 hş.;

3.Mir Abdülevvel Nişaburi, Melfużat-ı Ahrar (Ahval ve Sühanan-i Hace Ubeydullāh Ahrar içinde, nşr. Arif Nevşahi), Tahran 1380 hş., s. 141-324;

4.Molla M. Emin Kereki, Melfużat-ı Ahrar (a.e. içinde), s. 497-540;

5.Mevlana Şeyx, Havariğ-i Adat-i Ahrar (a.e. içinde), s. 592-682;

6.Fahreddin Ali Safi, Reşehat-ı Aynül-hayat (nşr. Ali Asgar Muiniyan), Tahran 1977, tür.yer.;

7.Jo-Ann Gross, Khoja Ahrar: A Study of the Perceptions of Religious Power and Prestige in the Late Timurid Period (doktora tezi, 1982), New York University; 8.a.mlf., “Authority and Miraculous Behavior: Reflections on Karāmāt Stories of Khwāja Ubaydullāh Ahrār”, The Legacy of Medieval Persian Sufism (ed. L. Lewisohn), London-New York 1992, s. 159-171;

9.a.mlf., “The Waqf of Khoja Ubayd Allah Ahrār in Nineteenth Century Central Asia: A Preliminary Study of the Tsarist Record”, Naqshbandis in Western and Central Asia (ed. Elisabeth Özdalga), Istanbul 1999, s. 47-60;

10.M. Takī Enver Alevi Kakurivi, Hâzret-i Sultanül-evliya Hace Ubeydullah, Feyzabad 1986;

11.Baturhan Hilatpur Velihace, Hâce Ahrar-ı Veli (nşr. Rahim Müselmaniyan Kubadiyani), Tahran 1376 hş.;

12.Necdet Tosun, Bahaeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, İstanbul 2002, s. 155-188;

13.J. Paul, “Forming a Faction: The Himayat System of Khwaja Ahrar”, IJMES, XXIII (1991), s. 533-548;

14.Arif Nevşahi, “Risale-i Validiyye-i Ubeydullāh Ahrar-i Semerqandi”, Taḥkīkāt-ı İslami, IX/1-2, Tehran 1373 hş., s. 65-77;

15.a.mlf., “Ĥavraiyye”, Daniş, sy. 60-61, İslamabad 1379 hş./ 2000, s. 179-186; 16.a.mlf., “Ahrar”, DMBİ, VI, 651-654; J. M. Rogers, “Ahrār”, EI^r, I, 667-670; 17.Hamid Algar, “Ahrār”, EI² Suppl. (İng.), s. 50-52.

MƏHƏMMƏD RƏHİM XAN FİRUZ VƏ YARADICILIĞI

Xivə xanlığı 1512-1920-ci illər arasında mövcud olmuşdur. Xanlıq 1740-1746-cı illər ərzində Nadir şah Qırxlı-Avşar tərəfindən işğal edilmiş və onun ölümünə qədər Avşarlar dövlətinə tabe olmuşdur.

1804-cü ildən Xivə xanlığına Qonqratlar sülaləsi başçılıq etmişdi. 1839-1840-cı illərdə rus çarının icazəsi ilə Orenburq hərbi qubernatoru general V. A. Perovski Xivəyə yürüş etmiş, iki aydan çox davam edən döyüşlərdə əsgərlərinin beşdə bir hissəsini itirən Perovski geri qayıtmağa məcbur olmuşdur. Xanlıq 1873-cü il may ayının 29-da Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir.

Xivə üzərinə yürüş etmək üçün rus hərbi düşərgələrində hazırlıq işləri artıq çoxdan başa çatdırılmışdı. 1873-cü ilin yazında Xivə xanlığının sərhədlərinə böyük miqdarda rus qoşun hissələri toplanmışdı. Yalnız bir bəhanə lazım idi. Bu bəhanə isə o idi ki, Xivə xanının özünün saysız-hesabsız yürüşləri nəticəsində qarətlər, talanlar baş verir, iqtisadiyyat və ticarət pozulur. Məhz buna görə də Kokand, Buxara xanlığı kimi Xivə xanlığı üzərində də “mədəni” ölkə olan Rusiyanın nəzarətini təmin etmək lazımdır. Türküstan və Orenburq dairələrindən hazırlanmış böyük hərbi dəstələr signal gözləyirdilər. Qafqazda təşkil olunmuş Krasnovodski silahlı dəstələri isə birbaşa Xivə üzərinə göndərildi. Birləşmiş çar orduları xanlığın mərkəzi Xivə üzərinə yeridi. Qalada yalandan hay-küy qaldırmaqla, qorxu hissi yaradılaraq ələ keçirildi. Xivə xanı II Seyid Məhəmməd Rəhim xan qala alınmamışdan bir neçə gün əvvəl taxtdan salınmışdı. Yeni xan onun qardaşı Atacan-Törə idi. “1873-cü ilin may ayının 29-da Xivə şəhəri döyüşsüz ələ keçirildi. Xivə xanlığının işğalı başa çatdırıldı”.

Çar hökuməti özü üçün əlverişli şərtlərlə devrilmiş II Seyid Məhəmməd Rəhim xanı Xivə taxtına çıxartdı. 12 avqust 1873-cü ildə Xivə xanı danışıqsız Rusiyanın şərtlərini qəbul edərək sülh müqaviləsinə imza atdı. Xivə xanı müstəqil xarici siyasət aparmaqdan məhrum olundu. Bundan əlavə Xivə xanı özünü rus çarının həmişəlik xidmətçisi elan edib ondan vassal asılılığını qəbul etdi.

Xivə xanlığı üzərinə 2 200 000 manat təminat qoyuldu ki, bu da yoxsul xalqın üzərinə düşdü. Xan öz yanında 7 nəfərdən ibarət Divan yaratmışdı. 1874-cü ildə bu Divan ləğv edildi. Rus hökuməti xanlığın idarə sistemində heç bir dəyişiklik etmədi.

Türkistanda dövlət qurmuş bir çox hökmdarların şair və alim olduqları bilinir. Bunlardan biri də Firuzdur. Firuz təxəllüsüylə əsərlər yazmış olan II Məhəmməd Rəhim xan Xivə xanı (1864-1873) olmaqla bərabər eyni zamanda bir şair və bəstəkar idi.

Məhəmməd Rəhim xan, 1844-cü ildə Xivədə doğulmuşdu. Atasının dönəmində yaxşı bir saray təhsili almış, hər baxımdan təlim və təcrübə qazanmışdır. Gənclik illərindən etibarən hərbi işi öyrənmiş; dövlət işlərində təcrübə sahibi olmuş; xəttat, bəstəkar və şair kimi yetişmişdir. 1864-cü ildə iyirmi yaşında atası Seyid Məhəmməd xanın yerinə taxta çıxmışdır. Doqquz il müstəqil xanlıq etmişdi. Rusların Türkistanı işğalları başlayınca, Xivə xanlığı da təhlükəylə üzləşmişdi. Rusiya 1864-1868-ci illərdə Buxara və Kokand xanlıqlarını ələ keçirərək Türkistan valiliyini qurmuşdu. Bu dövəndə Xivə xanlığı müstəqil bir dövlət idi. Məhəmməd Rəhim xan, Avropalı istilaçıların güclərini bilirdi, ancaq çarəsiz idi. 1873-cü ildə ruslar Xivəyə üç tərəfdən hücum edərək işğal edib Xivə xanlığını Rusiyaya bağlı dövlət elan etdilər.

Seyid Məhəmməd Rəhim xan

Məhəmməd Rəhim xanın "xan" tituluna toxunulmadı, ancaq o, dövləti rusların nəzarətində, onların istəklərinə uyğun bir şəkildə idarə etdi. O vaxtlar Xivə xanlığının yüzdə altmış beşi Özbək, yüzdə iyirmi yeddisi Türkmən və yüzdə üç və ya dördü Qazax və Qaraqalpaq idi.

Məhəmməd Rəhim xan ölənə qədər Xivə taxtında əyləşdi. Bu dönəm içində Xivə xanlığındakı iyirmidən artıq bəylikdə əkinçilik, toxuculuq və sənaye inkişaf etmişdir. Yeni kanallar açılmış, Xivə, Köhnə Ürgənc, Çimbay, Hazərasp və Bəkabadda metal işlənən emalatxanalar

çoxalmışdır. Xivə, Rusiyanın xam maddə yatağı olaraq görüldü, pambıq-çılıq inkişaf etdirildi. Məsələn 1900-ci ildə 20 min desyatin sahəyə pambıq çiyidi əkilərək 400 min pud pambıq yetişdirilmişdir. Pambıq fabrikləri çoxaldılmışdır.

Məhəmməd Rəhim xan asılı olaraq taxtda əyləşdiyi 1910-cu ilə qədər Xivə xanlığında bir çox kəndli üsyanı yaşandı, ancaq bu üsyanlar, istilacılar tərəfindən amansızca yatırılmışdır.

Məhəmməd Rəhim xan ölkədəki mədəni yüksəlişə böyük önəm vermişdir. Köhnəlmiş, xarabaya dönmüş binalar təkrar təmir olundu, altmışdan artıq yeni mədrəsə və məscid tikildi. Məsələn, xanın adı verilən Məhəmməd Rəhimxan mədrəsəsi 1871-ci ildə inşa edilmişdir. Böyüklük baxımından Xivədəki Məhəmməd Əmirxan mədrəsəsindən sonra ikinci sırada dayanır. Bu mədrəsədə yay və qış məscidlər, kitabxana, məktəblər və yetmiş altı tələbə odası mövcuddur. Məhəmməd Rəhim xan xanlıqda yetişən alim və şairləri Xivəyə çağırıb onlara yardım etmişdir. Farsca və Ərəbcə tarix kitablarını tərcümə etmişdir. Bunları usta xəttatlara yazdıraraq kitab şəklinə salmışdır. Onun öncülüyündə bir neçə tarix kitabları və güldəstələr hazırlanmışdır. "Bəyazi müsəddəsət" (Müsəddəslər güldəstəsi), "Bəyazi Muxəmməsət" ("Muxəmməslər güldəstəsi), "Bəyazi Məcmuai Əşər" (Seçilmiş şeirlər güldəstəsi) kimi onlarca güldəstə hazırladaraq Xarəzmli şairlərin şeirlərini bir araya gətirtmişdir. Əhməd Təbibinin "Məcmuat-üş şüara" (Şairlər güldəstəsi) adlı kitabı və Bəyaninin "Şəcərəi Xarəzmşahi" adlı əsəri, Məhəmməd Rəhim xan Firuz dönəminin ən məşhur və qiymətli əsərləri qəbul edilməkdədir. Firuz dönəmində Xivədə daşbasma üsuluyla kitab çapı da başlanmışdır. Bu işə, mədəni inkişafa əlbəttə önəmli bir qatqı olmuşdu. Daşbasma yoluyla Nəvaidən başlayaraq bir çox klassiklə birlikdə Firuzun divanı da çap olunmuşdur.

Agahi, Kamil kimi sənətkarlar bu dövəndə yaşamış və yaratmışlar. Firuz bu işlərlə bərabər, sənət və ədəbiyat sahəsində də öz sənətiylə ölümsüz izlər buraxmışdır. O, bəstəkar olaraq da əsərlər yaratmışdır.

Firuz Mərkəzi Asiya muğamı olan "Şeşməqam"da on üç əsər bəstələmişdir: "Yəni, "Rast" məqamında "Məhəmmədi Cədidi Firuz";

"Segah" məqamında "Sakili Firuzşah", "Çar Usuli Firuz"; "Büzrük" məqamında isə "Məhəmmədi Firuz" adlı mahnılar bəstələmişdir.

Firuz şeirləriylə də Türkiстан şeirinin təməlini atanlar arasında sayılır. Ondan miras qalan bir miqdar şeir divan nüsxələri vardır. Nə var ki, yaxın keçmişdə Sovet dönməində Firuzun əsərlərinə də digər xanlıq və sarayla bağlı sənətkarlara olduğu kimi ziyanlı, zərərli deyə baxılmış; əsərləri və həyatı yetərincə araşdırılmamışdır. Ancaq 1991-ci ildə Özbəkistanda seçmə şeirləri bir kitabçıq halında nəşr olunmuşdur. (Məhəmməd Rəhim xan Firuz, "Nə boldi, yarım kəlmədi" qəzəllər, Daşkənd, 1991, Qafur Qulam nəşriyatı, redaktor Gülsərə İsmailova)

Rus şərqşünası V.V. Bartoldun "böyük maarifçi" deyə öyğüylə bəhs etdiyi Firuzun yüz min ədəd nəşr olunduğu bu kitabı çox qısa bir müddət içində tükənmişdir. Kitabı hazırlayan Gülsərə İsmailovanın "Sonsöz"də bildirdiyinə görə, Özbəkistan EA-nın Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutunda Firuzun ona yaxın qəzəllər divanının əlyazması mövcuddur. Tamamı usta xəttatlar tərəfindən hazırlanan Firuzun bu kitabı 1312 hicri (1894) ilində köçürülən 12066 nömrəli əlyazmaya əsasən hazırlanmışdır.

Firuzun şeirləri onun "Nə boldi, yarım kəlmədi" (Daşkənd, 1911) adlı şeir kitabının 3-49 səhifələrindən seçilmişdir.

Orjinalı

Neçük afət idin, ey sərvqamət,
Başimgə saldı işqifi yüz qiyamət,
Qiyamət şorişin cəhangə saldifı,
Cəhandin munədəm boldi fəraqət.
Fəraqət istəgən çıgsun cəhandin,
Təpilməsdur tiriklikdə səlamət.
Səlamət əhli başığə fələkdin
Demə tinməy yağar sənə məlamət.
Məlamət təşidin azurdedurlər
Bu köhnə deyrdə əhli fərasət.
Fərasət nəylinin allidə bu kul,

Başifiğə salməyin çini məlalət.
Məlalət çəkməyin desən cəhandə,
Hudanift bərgənigə qıl kənayət.
Kənayət birlə səbr ölsə sənə iş,
Hər işdə qılməgün hərgiz nədamət.
Nədamət birlə umrim ötdi, ya rəb,
Yetür taftlə rəsulindin şəfayət.
Şəfayət camidin sərşar qügil
Həzin Firuzni, sahi risalət.

Tərcüməsi

Necə afət idin, ey sərvə boylu,
Başıma saldı eşqin yüz qiyamət.
Qiyamət əzabını dünyaya saldın,
Dünyadan tamamən itdi fərağət.
Fərağət istəyən çıxsın dünyadan,
Tapılmaz həyatdaykən səlamət.
Səlamət əhlinin başına fələkdən
Daima durmadan yağar məlamət.
Məlamət daşından rahatsızdırlar
Bu yaşlı dünyada əhli-fərasət.
Fərasətli insanların önündə bu qul,
Başına gəlmədən əsl məlalət.
Məlamət çəkməyim dəsən dünyada,
Allahın verdiyiylə eylə qənaət.
Qənaətlə səbr olsa sənə yar,
Hər işdə duymazsın əsla nədamət.
Pəşmanlıqla ömrüm keçdi, ya rəb,
Nail eylə dan vaxtıyla rəsulundan şəfaət.
Şəfaət qədəhindən ağzına qədər,
Doldur həzin Firuzi, sahi-risalət.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

XALXAL EL-OYMAQLARININ GÜN-GÜZƏRANI

Xalxal vilayəti Monqol yürüşünün sonlarında, Kağızkünan nahiyyəsində əyləşən Saadlı/ Sadlı oymağının idarəsi altına daxil oldu. Onlar Fətəli şah Qacarın səltənətinin ilk illərinə qədər bu məntəqənin tamamının sahibiydilər. Saadlı xanlarının gücü zamanla azaldı, əsas nüfuzlarını itirdilər. Xalxal şəhərinin mərkəzi olan Hero/Heroabad, Saadlıların mülkiyyətindəydi. Oranı tüccar və əhəlinin qatılımı ilə 700 tükənə Saadlı xanlarından satın aldılar.

Xalxal geniş çəmənliklərə və yaylaqlara sahib bir bölgədir. Köçəri el-oymaqlar buralardan yetərli səviyədə yararlanmaqdadır. Şatranlıların köçü, Qızılüzəndən şimala doğru dar bir cığırdan keçərək, Səcabaddan (*Səncəbid*) təxminən 115 km şərqə Arpaçay təpələrinə doğru davam edir. Bu gözəl və zəngin yaylaqlarda bir müddət qaldıqdan sonra, buranın sərhəd-sınırlarından çıxaraq, Qızıl-Özənin şimalındakı dörd nahiyyəyə dağılırlar. Heyvandarlığa yararlı olan bu bölgədə əkinçiliklə də məşğul olurlar.

Hələ qədim zamanlardan bu bölgədə Ustaclı, Avşar və Şahsevən el-ləri məskunlaşmışdılar. Ustaclı eli İrəvan və Naxçıvan yörələrinə köçürüldü. Naxçıvanda yaşam sürən ustachıların tərkibində Xalxallı oymağı vardı.

Avşar eli əsasən Tarum mahalında köç-düşlə məşğul olurdu. Şahsevən eli isə əsasən Xalxal ətrafında heyvandarlıqla güzəran keçirirdi.

XVIII əsrdən sonra Sərabda məskunlaşan Şəqaqi eli yavaş-yavaş Xalxalda yaylaqlara yiyələnməyə başladı.

Xalxal köçəriləri dini və ənənəvi bayramları şənlik içərisində keçirirdilər. Əyləncə və oyunu səvirdilər. Novruz, Qurban və Ramazan bayramlarında bir-birlərini ziyarət edirdilər.

Xalxal köçəriləri xanlığın əsas hərbi qüvvələri idilər.

Xalxal ellərinin müxtəlif qaynaqlara görə sayları			
<i>Qaynaq</i>	<i>İl</i>	<i>Elin adı</i>	<i>Sayları</i>
Henry Field	1920	Şatranlı	2.000 xanə
Henry Field	1920	Xılıqcanlı	150 xanə
Dr. Məsud Keyhan	1308/1929	Şatranlı	1.000 xanə
Dr. Məsud Keyhan	1308/1929	Kəlişanlı	200 xanə
Dr. Məsud Keyhan	1308/1929	Dəliqanlı	400 xanə
Ali Rəzm-ara	1320/1941	<i>(Tamamı)</i>	7.000 xanə
Elat işləri təşkilatı/ Sazman-i Umur-i Əşayir	İnqilab sonrası	<i>(Tamamı)</i>	4.152 xanə / 24.912 nəfər

(Mərdumşinasi, s.206; Coğrafiya-yi Nizami İran, Azərbaycan xavəri, s.111; Məcmuə-i ittılaat və amar-i ilat və təvayif-i əşayiri İran, s.5)

Xalxal şəqaqiləri 1920-ci ildə Şatranlı və Xılıqcanlı olmaq üzrə iki önəmli oymaqdan ibarət idi.

1954-cü ildə Şatranlı oymağının rəisi Cəmşid Əmirpur, xılıqcanlıların rəisi Kərim Sövləti, dəliqanlıların rəisi Əmir Atayi Baxşalı xan idi. Hələ bu bölgənin el-oymaqları; Xılıqcanlu, Şatranlı, Dəliqanlı və inanlılardır.

Xalxal suyu və havası gözəl, geniş yaylaqlara sahib bir bölgədir. Ellər güzəranlarını heyvandarlıqla keçirirlər. Hazırladıqları yağ, pendir, yun və toxuculuq məmulatlarından yaxşı gəlir əldə edirdilər. Xalı, kilim, cicim, yun, şal və qumaş toxumaları əl sənətləri arasındadır. (İrəc Afşar, İlha, Çadurnişinan, 1.cild, s.121-122)

Hüseyn Dəlili yazır: “Xalçaçılıq sənəti eyni zamanda Ərdəbil, Meşkin, Xalxal, Əhər, Şərəbiyan və başqa yerlərdə geniş inkişaf etmişdi. Azərbaycan xanlıqlarında, xüsusilə Ərdəbildə həm də külli miqdarda

cecim, palaz, kilim, keçə, xurcun materialları və sairə bu kimi şeylər istehsal edilirdi”. [H. Ə. Dəlili, Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında, Bakı, Elm, 1979, səh.101.].

Yaxın illərədək geniş yayılmış toxuculuq məhsulları alıcılarının sayı qiymətin bahalıqı səbəbindən tədricən azalmışdır. İran İslam İnqilabından sonra meydana çıxmış problemlər də bu qəbildən olan əl sənəti nümunələrinin ixracatının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, hal-hazırda Muğan varniture üslubunda toxuculuq məhsulları yalnız daxili bazarın, nadir hallarda xarici bazarın ən zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istehsal edilir. Ümumiyyətlə, marketinqlər şəbəkəsinin genişlənməsi ilə yaranan çətinliklər və varniture üslubu ilə toxunmuş məhsulların ixracatına qoyulmuş məhdudiyyətlər bu sənətin son illərdə Ərdəbil vilayətində tənəzzül etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Cecim toxuculuğu Xalxal vilayətində əl istehsalı sənəti sahələrindən biri sayılmaqla, uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Xalxal bölgəsi, Xuruşi-Rüstəm ərazisinin bəzi hissələri, xüsusilə də Bərəndağ və Təmhil kəndləri cecim toxuculuğunun daha geniş yayıldığı bölgələrdəndir. Yüzlərlə ailə məhz cecim istehsalı üzrə ixtisaslaşmaqla, onun satışından əldə edilən gəlirlər hesabına yaşamaqdadırlar.

Xalxal şəhəri və onun ətraf kəndlərindən başqa, Ərdəbil vilayətinin digər məntəqələrində, o cümlədən, Şahsevən, Təmcid və Meşkinşəhərdə cecim toxuculuğu geniş yayılmışdır (Əfşar İrəc, Niqahi bə Azərbaycani şərq, Cilidi duvvum, intişarati-Bəhmən, 1369, s.123.).

Xalxal köçərilərinin istifadə etdikləri alaçıqlar yurdun ən gözəl hissəsində, göy çəmənlikdə, hündür yerdə tikilirdi ki, yağış, sel ciddi ziyan vurmasın. Müvəqqəti ev olan alaçıqın tikilməsi üçün uzunluğu 5 metrə çatan, alaçıqın böyüklüyündən asılı olaraq lazım olan qədər düz çubuqlar kəsilir və həmin çubuqlar bir yastı yamacda bir-birinin yanında dairəvi basdırılırdı. Çadır çubuqları arasındakı məsafə 25-30 sm olardı. Çubuqların başlarını əyib iplə bir-birinə dairəvi şəkildə bağlayır və qoyun yunundan hazırlanmış keçəni bir neçə adamın köməyi ilə həmin çubuqların üstünə salırlar. Keçə çadır elə salınır ki, “ev”in hər tərəfini tutsun. Güclü küləyin, tufanın çadırı atmaması üçün üzərindən aşırma kəndirlər bağlanır,

bəzən də kəndirlərin ucundan ağır daşlar bağlayırdılar. Güclü yağış yağan vaxtı selin evə dolmaması üçün çadırın kənarı ilə arx çəkilir, bəzən də keçənin ucları sel tutan istiqamətdən yerə basdırılırdı. Alaçıqın ortasından tüstü çıxmaq üçün baca açılırdı və keçədən qoyulan qapı evə xüsusi gözəllik verirdi. Evin içəri hissəsinə isti və rahat olması üçün döşəməyə həsir, onun üzərinə keçə, bəzən də keçənin üzərinə xalça, xalı döşənirdi. Yerindən asılı olaraq yeni düzəlmiş evin içəri hissəsindən divarına qamışdan toxunma köməkçi örtük çəkilir. Alaçıqın dəyə, nəmi adlanan hissəsinə yardımçı əşyaları, ağartını, motalı, tuluğu yığırlar. Adətən tikilən alaçıqlar iki cür olurdu: Qara keçədən, digəri isə qonaq evi kimi ağ keçədən. Ağ alaçıq qonaq evi kimi daha çox bəzədilir, orada ocaq az yandırılırdı.

ÖZBƏKLƏRİN "XANNAMƏ" DASTANINA GÖRƏ ÇİNGİZ XANIN KÖKÜ

Otuztatar soybirləşməsinə daxil olan otuz türk – tatar soyundan iyirmisəkkizinin adını Elxanlı tarixçisi Fəzlullah Rəşiddinin “Cami ət – Təvarix”indən, digərlərinin adını isə özbək “Xannamə”sindən öyrənmiş oluruq: tatar, moğul, derben, saray, dörmən, cəlayir, qanqlı, xitay, kereyit, minq, corat, suqait, nayman, bozdoğan, orusut (orus), sulduz və s. Soybirləşməsinə tatarlar başçılıq etdikləri üçün bu xalq “tatar” və ya “otuztatar” adları ilə məşhur idi.

Burada sadalanan bütün böylər Çingiz xanın qurduğu siyasi birliyə daxil olmuş türk tayfaları ilə tam üst-üstə düşür. Əslində, özbəklərin öz adlarını Qızıl Orda xanı, Çingiz xanın ki, törəməsi Özbək xandan alması çox-çox sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Həm Çingiz xan, həm də yuxarıda adları keçən tayfalar elmi ədəbiyyatda yanlış olaraq, monqol kimi təqdim edilirlər. Odur ki, bu məsələnin üzərində xüsusi durmağımıza ehtiyac var.

Bəri başdan qeyd edək ki, “Xannamə”də bütün bu tayfalar Yafəs oğlu Türkün söyu kimi, yəni türk boyları kimi təqdim edilirlər (Ögəl, 2006, s. 387-388).

Çingiz xanın mənsub olduğu soy da mənşəcə bir türk-tatar söyu idi. Lakin bütün bu soy və boyları “moğol” və ya muğal” da adlandırmışlar ki, bir çoxları yanlış olaraq həmin etnonimi “monqol” adı ilə eyniləşdirir. Gerçək olan isə bundadır ki, bu iki etnonim arasında heç bir əlaqə yoxdur. “Moğol” adı sözügedən türk xalqının ərəb və fars mənbələrindəki adıdır. Azərbaycan əhalisi, o cümlədən ölkəmizdə yaşayan bəzi azsaylı xalqlar onları “muğal” adlandırmışlar, məsələn, ləzgilər, avarlar, buduqlar, saxurlar bu günə qədər Azərbaycan türklərini “muğal” adlandıрмаqdadırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Baskakov da özünün “Türk dilləri” kitabında muğallardan ayrıca söz açmış və onları Azərbaycan türklərinin

etnogenezində yaxından iştirak edən türkdilli soy və boylardan olduğunu qeyd etmişdir. (Баскаков, 1960, с.12.)

Moğollar türk şəcərənamələrində, ilk növbədə isə “Xannamə”də özbək türklərinin 32 uruğundan biri kimi qeyd edilmişlər. Bu barədə Bahəddin Ögəl yazır: “O dövrdə özbəklər 32 uruqdan, türkmənlər isə 27 uruqdan ibarət idilər. Aşağıda adları çəkilən özbək boyları Bilmən Salur üzərinə hücum edirlər . Bu boyların adı bunlardır: qıyat, moğol, dörmən, saray, cəlayir, nayman, qanlı, xitay, kereyit, qıfçaq, minq.” (Ögəl, 2006, s. 395).

Xannamədə Çingiz xan, bir Özbək padişahı olaraq göstərilir və Temuçinə Çingiz adını verən Xızırdir. (Ögəl, 1971, s.417.)

Belə ki, moğolların (muğalların) bugünkü monqollarla eyniləşdirilməsi kökündən səhvdir və rus “alim”lərinin siyasi məqsədlərlə uydurduqları böyük yalandan başqa bir şey deyildir. Və bu yalan yenə ruslar tərəfindən uydurularaq elm aləminə sıranan, əslı gıya çın heroqlıflrı ilə monqol dilində olan, fəqət dövrümüzə çın dilinə tərcümədə gəlib çatan saxta “Monqolların gizli tarixi”nə əsaslanır. Əgər gerçəkdən də nə zamansa çın heroqlıflrı ilə yazılmış və gıya monqol dilində olmuş mətnlər olıbsa, onun gerçəkdən də monqol dilində yazılmış olduğunu kim və necə müəyyənləşdirmişdir? Axı, heroqlıflr fonetik yazı deyil, bütöv sözlərin işarələrlə yazılışıdır və heroqlıflrlə yazılmış mətnlərin fonetik səslənişini müəyyən etmək mümkün deyil. Çın dilinə tərcümə mətninə gəlincə, həmin mətnin sadəcə bir neçə vərəqinin dövrümüzədək çatdığı söylənilir və o da Çingiz xanın və nəslinin tarixçəsinin çoxsaylı variantlarından başqa bir şey deyildir. İkincisi, moğol türklərinin tarixinə aid olan bütün Çın sənədlərində, eləcə də adının əslində nə olduğu məlum olmayan, rus saxtakarlığı sayəsində dünyaya “Monqolların gizli tarixi” kimi tanıtılan və beləcə də qəbul edilən yazıda bu xalqın adı, eynən rus və Avropa mənbələrində olduğu kimi, “tatar” (ağ tatarlar və qara tatarlar) kimi qeyd olunub və bu mənbələrin heç birində “monqol” etnoniminə rast gəlinmir.

Elxanlılar dövründə, yəni XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın rəsmi dövlət dili olmuş uyğur (Türkəstan) türkcəsi bir müddət Osmanlı sarayında da rəsmi dil kimi işlənmiş və dövrün Osmanlı padşahları Hülakular

hökmdarları ilə yazışmalarında bu dildən istifadə etmişlər. İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, bütün ərəbdilli mənbələrdə Hülakular və ümumiyyətlə Çingiz xan övladlarından türk kimi söhbət açılır. Qədim Çin, rus, Avropa və fars mənbələrində isə onlar “tatar” adlandırılır və onların monqol olduqlarına birçə dənə də olsun işarə yoxdur. Tatarların isə qədim türk boylarından biri olduğu məlumdur. Bunun belə olduğunu həm Orxon-Yenisey abidələri, həm də Mahmud Qaşqarlı birmənalı şəkildə təsdiq edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bütün qədim türk şəcərənamələrində, o cümlədən “Çingiznamə”də Çingiz xanın soy ağacı türklərin ulu babası hesab edilən Nuh oğlu Yafəsə bağlanır, Oğuz xanla eyni budağa mənsub Tatar və Moğol (Muğal) adlı əkiz qardaşlardan söz açılır. Bir çox hallarda tatarların bir qolunun adı və ya “tatar” adının sinonimi kimi işlədilən “moğol” (muğal) adı həmin əkiz qardaşlardan birinin adından qaynaqlanır: Yeddinci nəsilə Türkün əkiz oğlu oldu: Tatar və Moğol. Ataları İlli xan Türküstanı onların arasında böldü. Üçüncü nəsilə Moğoldan Moğol oğlu Qara xan, Qara xan oğlu Oğuz xan... dünyaya gəldi (Бичурин, 1950-1953, 1, 223)

Farsdilli mənbələrin birində deyilir: İslam tarixlərində yazılmışdır. İsrail oğullarının da tarixlərində yazılmışdır. Nuh peyğəmbər yer üzünü cənubdan şimala doğru üç hissəyə ayırmışdı. Birinci hissəni öz oğullarından Hama vermişdi. Ham Sudanın atasıdır. Ortadakı qismi yenə öz oğlu olan Sama bağışlamışdı. Sam da ərəblərlə farsların atasıdır. Nuh peyğəmbər dünyanın üçüncü qismini isə oğullarından Yafəsə vermişdir. Bu ölkələri oğlu Yafəsə verdiyi üçün bu oğlunu da dünyanın şərq tərəfinə göndərmişdi. Türklər Yafəsə Əbulca xan deyirlər, amma onun Nuh peyğəmbərin oğlu olduğunu da bilmirlər. Bununla bərabər bu türk xanının Yafəslə eyni dövrdə yaşadığını, onunla qohum olduğunu bilirlər. Moğolların hamısı, türk qəbilələri və bütün köçərilər onun nəslindən gəlirlər” (Ögəl, 2006, s. 162).

Moğollar türk şəcərənamələrində tatar türklərinin 30 boyundan, “Xannamə”də isə özbək türklərinin 32 uruğundan biri kimi qeyd edilmişlər (Ögəl, 2006, s. 395).

Maraqlıdır ki, Çingiz oğullarının mifik soy əfsanəsi göytürklərin mifik “Ergenekon” əfsanəsinin eynidir. “Çingiznamə”də isə moğolların soy-

kökü ilə bağlı hun əfsanələri ilə tam üst-üstə düşən son dərəcə maraqlı bir süjet də yer almaqdadır. N. Y. Biçurinin “Uyğurların mənşəyi” adlandırıldığı hun əfsanəsi Çin mənbələrində qeydə alınmışdır. Onun məzmunu belədir: Belə deyirlər ki, hun şanyuyunun (xaqanının) iki çox gözəl qızı dünyaya gəlir. Saray adamları onları tanrıça hesab edirlər. Şanyuy deyir:

-Mən bu qızları insan oğluna ərə verə bilmərəm. Mən onları Tanrıya verəcəyəm.

O, paytaxtında qəsr tikdirib, qızlarını ora yerləşdirir. Üç il sonra anaları qızları oradan götürmək istəsə də, şanyuyu etiraz edir, hələ vaxtı çatmadığını söyləyir. Bir il sonra isə qoca bir qurd qəsrin divarlarını gecə-gündüz demədən oymağa başlayır. Orada özünə yuva salır. Kiçik qız deyir:

-Atamız istəyir ki, bizi Tanrıya versin, indisə bir qurd gəlib. Ola bilsin ki, bu, xoşbəxtlik əlamətidir.

Qız elə o andaca qurdun yanına getmək istəyir.

Böyük bacı qorxuya düşərək deyir:

-Bu ki, heyvandır, valideynlərimizi biabır etmə.

Kiçik qız qulaq asmır, qurdun yanına gedir, onynla yaşayır və ondan bir oğlan doğur. Onun nəsli çoxalır və dövlət qururlar. Elə buna görə də burada uzun-uzadı oxumağı sevir və qurd kimi ulayırlar (Бичурин, 1950-1953, 1, с. 214-215).

“Çingiznamə”dəki əfsanədə isə deyilir: “Qədim zamanlarda Ağ dəniz sahillərində Malta şəhəri vardı. Bu şəhəri Altın xan idarə edirdi. Xanın arvadının adı Kurlevuç idi. Onların bir qızı oldu, adını Ulemlik qoydular. Qızı günəşdən və aydan gizlətmək üçün daş saray tikib onu orada saxladılar. Qız beləcə böyüdü. O, çox gözəl idi, güləndə qurumuş ağaclar göyərər, otsuz çöllər otla örtülərdi. Bir gün o, dayısından soruşdu: ”Bu saraydan başqa dünya varmı?” Dayısı cavab verdi: “Dünya bu sarayın çölündədir, orada dünyanı işıqlandıran ay və gün var.” Qız pəncərəni açıb günəşə baxdı və huşunu itirdi. O, günəş süasından hamilə qəldi. Altın xanla arvadı bundan xəcalət çəkərək qızı qayığa qoyub onu Tün dənizə buraxdılar...” (İnan, 1934, s. 195)

Bu əfsanədə Ağ (Aralıq) və Tün (Qara) dənizlərinin adının çəkilməsi diqqəti çəkir. Gördüyümüz kimi, moğolların əfsanələri onların

kökünü Ön Asiya ilə bağlı təqdim edir. Eyni hal Göytürk əfsanələrində də müşahidə edilir: “Türkütlərin (Göytürklərin) əcdadları Qərb dənizindən (Xəzər dənizindən) qərbdə yaşayırdılar...” (Heyət, 1993, s. 72).

Bəzi rəvayətlərdə Çingiz xanın ulu əcdadlarından olan Börtəçinonun dənizi (Xəzəri) aşaraq bugünkü Monqolustan ərazisinə gəldiyi və burada məskunlaşdığı açıq şəkildə ifadə edilməkdədir. Burada o Qao Maral (Maral Qova) adlı qızla evlənmişdir (Jean-Paul, 2005, s. 310). Çingizin doğulması ilə bağlı mifin süjeti də mövzumuz baxımından böyük maraq və önəm kəsb edir: Alan Qova ərsiz hamilə qaldı. O belə dedi: Mənim yanıma günəş şüası gəlir, yanımdan qurd şəklinə çıxıb gedir. Qərara gəlirlər ki, bunu yoxlasınlar. Üç kişi (biri qıpçaq Qara bəy, digəri türkmən Kəl Məhəmməd və Uraluç bəy Alan Qovanın çadırı önündə keşik çəkirlər, səhərə az qalmış onlar parlaq bir şüanın düşdüyünü görürlər. Bir müddət sonra şüa boz qurda çevrilir (İnan, 1934, s. 196).

Bu süjetdə şahid qismində türklərin – bir qıpçaq və bir türkmənin iştirak etməsi diqqətəlayiqdir. Təbii ki, heç bir monqoldan söhbət belə getmir.

Çingiz xanın indiki Monqolustan ərazisində doğulduğu və həmin ərazidə yerləşən Qaraqorum şəhərində yaşadığı faktdır. Fəqət bu fakt onu monqol hesab etməyə əsas vermir. Çünki bugünkü Monqolustan ərazisi Göytürklərin də məskəni və mərkəzi olmuşdur. Türk ədəbiyyatının ən qiymətli abidələrindən hesab edilən Orxon-Yenisey abidələrinin böyük bir qismi həmin ərazidə yerləşir. Bugünkü monqollara gəlincə, onların gerçək etnik adı xalxadır və onlar buryat və kalmıqlarla eyni xalqdırlar. “Monqol” (əslində monqul) adını isə onlara türklər vermişlər. Qədim türk dilində “monqol” (monqul) kütbeyin, yelbeyin deməkdir. Həmin kəlmə türk dilindən rus dilinə də keçərək “tupoy monqol” formasında və eyni mənada işlənir. Özünü həmişə digərlərindən üstün tutan türklər bir çox hallarda qonşularına bənzər aşağılayıcı adlar vermişlər. Bu baxımdan Sibirdə yaşayan tunqusları (tunqus-donuz), Şimali Qafqazda yaşayan adıqları (adıq-ay) və s. göstərmək olar. Farsalara “tacik” (qədim türk mənbələrində “təzik”, yəni qorxaq) adını da türklər vermişlər. (Çingizozğlu, 2011, s.145-147.)

“Monqol” və “moğol” etnonimlərinin bənzəməsinə gəlincə isə, bu, təsadüfi fonetik oxşarlıqdan başqa bir şey deyildir. Ruslar bu oxşarlıqdan, eləcə də Çingiz xanın Monqolustanda doğulub yaşaması faktından çıxış edərək məlum saxtakarlığa rəvac vermişlər. Bu saxtakarlığın səbəbini başa düşmək üçün isə Marko Polonun XIV əsrdə cızdığı xəritəyə baxmaq yetərlidir. Həmin xəritədə bugünkü Rusiyanın bütün ərazisi “Tatariya” kimi qeyd edilmişdir. Sözügedən xəritədə nəinki “Rus” adında bir ölkə, kiçik bir şəhər belə yoxdur. Maraqlıdır ki, Ptolomeyin antik dövrdə cızdığı xəritədə isə eyni ərazi “Skifiya” (Skiflər, yəni iskitər ölkəsi) adlanır. Qədim yunanların isə türkləri “skif” (iskit) adlandırdığı məlumdur. Ruslar bugünkü Rusiyanı başdan-başa qədim türk ölkəsi olduğunu gizlətmək üçün iskitlətin (skiflərin) guya irandilli, moğolların (tatarların) isə guya işğalçı monqollar olduğunu “sübut” etməyə çalışmışlar. Bu azmış kimi türklər üçün yalançı bir ulu vətən də uydurulmuş, onun guya Altay dağları olduğu iddia edilmişdir. Rus tarixşünaslığı moğolları vəhşi köçərilər kimi təqdim edir. Tarixi mənbələr isə “köçəri” Çingiz xanın Qaraqorum şəhərində yaşadığından və bu şəhərin moğol dövlətinin paytaxtı olduğundan bəhs edir, yəni Çingiz xanın şəhərli olduğunu göstərir. Əgər moğollar gercəkdən də vəhşi köçərilər idisə, Batı xanın Saray-Batı şəhərini tikdirmək nəyinə lazım idi?

Yeni Türk Ensiklopediyasında yazıldığına görə, Çingiz xan göytürklərin doqquzozğuz xanları nəslindən bir bəy ailəsinə mənsub idi. XIII əsrdə o və xələfləri, tarixdə misli-bərabəri olmayan böyüklükdə bir imperatorluq qurmuşlar ki, bu imperatorluğun sahəsi 64 milyon kvadrat kilometr olmuşdur. Eyni ensiklopediyanın yazdığına görə, Çingizin əsil hədəfi Göytürk dövlətini, başqa sözlə, Turan (Türküstan) imperiyasını dirçəltmək idi. Fəqət o dövrdə türklərin böyük əksəriyyəti artıq müsəlman idilər və əski türk ideallarından çoxdan uzaqlaşmışdılar, elə bu səbəbdən də tenqriçi (türklərin əski dini) olan çingizilərə xoş baxmırdılar.

Çingiz xanın mənsub olduğu xalq uzun illər boyu “otuztatar” adı altında Göytürk imperiyasının, başqa sözlə, Turanın (Türküstanın) mərkəzi əyaləti durumunda olan Ötügəndə (bugünkü Monqolustan ərazisi), göytürklərə, daha sonralar isə doqquzozğuz - onuyğurlara tabe olan türk -

tatar soybirləşmələrindən biri kimi yaşamış və bu adla da Orxon – Yenisey abidələrində yad edilmişlər. Məsələn, Kül Tiqin (Kül Təkin) abidəsinin şərq tərəfində, 14 – cü sətirdə oxuyuruq: “...Yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis, kırkız, kurikan, otuztatar, kıtay, tatabı köp yağı ermis.”

Qıyat boyuna gəlincə, “Xannamə”yə görə bu boy öz adını Kimeri xanın nəslindən, yəni kimmerlərdən olan Qıyat xanın adından almışdır. Məlumat üçün bildirək ki, bu boy bütün tarixi mənbələrdə türk boylarından biri kimi qeyd edilib. Yalnız XX əsrdən etibarən rus alimləri, ardınca da Avropa tədqiqatçıları qondarma “Gizli tarix”ə dayanaraq, qıyatlardan monqol boyu kimi söz açmağa başlamışla və bu ənənə günümüzədək davam edir. Qıyat xanın tarixçəsi dastanda belə anladılır:

Kimerinin soylarından Qıyat xan adlı bir xan da var idi. O da Bənən şəhərindən idi. Ozqan xanın nəslindən olan digər böyük öz bək xanlarının zamanında bu şəhərdə gizlənmiş və səsini çıxarmamışdı. Aşbara xanın oğullarının vəziyyətini öyrənib, özünün də Kil xanın nəslindən olduğunu söyləyərək Turan üzərində haqq iddia etməyə başlamışdı. Bir ordu toplayaraq Toxmaş şəhəri üzərinə yürümüş və Aşbara xanın oğlu Arslan xanla qarşılaşmışdı.

Arslan ilə Qıyat xan arasında baş verən bu qarşıdurmada Arslan xan öldürülür. Qıyat xan Toxmaş şəhərini ələ keçirib, Turan hökmdarı qismində taxta oturur. Aşbara xanın ikinci oğlu yaratdığı qarışıqlıqlardan və etdiyi haqsızlıqlardan peşiman olaraq, Kerü Kırım (Xəzər) dənizinin sahilinə gələrək burada bir şəhər salır və yaşamağa başlayır. Bu səbəbdən də həmin şəhərə Əjdər xan (Həştərxan) deyirlər.

Otuz il sonra Qıyat xan ölür, yerinə oğlu Dürülgün (Türk boylarından dürülgünlər adını Dürülgün xanın adından almışlar) keçir. İyirmi il xanlıq edən Dürülgünün ölümündən sonra oğlu Qorulas (dürülgün boyunun qorulas soyunun adı buradan qaynaqlanır) taxta çıxır. Qorulasdan sonra oğlu Noyan xan olur. Noyandan sonra da oğlu Buyan bütün Turana hökm edir.

Buyan xanın dörd nigahlı arvadı və qırx kənizi var idi. Buyanın oğlu yox idi. O, hey oğlan arzulayır, fəqət Tanrı ona həmişə qız qismət

edirdi. Beləcə qırx qızı olmuşdu. Bu qadınlardan doğulan qırx qızdan bu gün qırxqız (qırğız) adı ilə tanınan qövm peyda olmuşdur (Burada qırğız xalqının etnogenezinin qırx qızla bağlanması diqqəti çəkməyə bilməz. İrəlində “qırx qız” motivinin Qafqaz mənşəli olduğunun və bu halda söhbətin amazonkalardan gəldiyinin şahidi olacağıq).

Günlərin bir günü Buyan xan hərəmxanasına gəlir və görür ki, arvadlarından birinin qarnı çox qabarıb... Qadından qarnını niyə belə şişdiyini soruşur... O da bətnində bir oğlan uşağı olduğu üçün qarnının qabardığını söyləyir. Buyan xan da ona: “Əgər mənə bir oğul doğsan, səni baş xatun edərim, yox, əgər qız doğsan, səni də, qızını da öldürərəm” deyir. Elə bu vaxt qaravullar gəlib, Qıyan çölündə uyğurların xanı Buğur xanın üsyan edib onun üzərinə yürüdiyünü bildirirlər... (Ögəl, 2006, s. 409-411).

Dastanda daha sonra Buyan xanın (əslində Muyan xan) uyğurlarla savaşında söz açılır. Bundan sonra isə Alan Qova ilə bağlı məlum əfsanə iki fərqli versiyada təqdim olunur. Əfsanənin birinci versiyası belədir: ...Buyan hamilə olan arvadına: “Əgər mənə bir oğul doğsan, səni baş xatun edərim, yox, əgər qız doğsan, səni də, qızını da öldürərəm” deyir, özü isə uyğurlarla savaşa gedir. Arvadı isə tərslikdən qız doğur. Bundan bərk qorxuya düşən qadın qızını oğlan kimi qələmə verir, ona oğlan paltarı geyindirib, oğlan kimi böyütməyə başlayır. Adını da Alan Qova qoyur.

Atası uyğurlarla döyüşdə olan Alan Qova böyüyür, on beş yaşına çatanda artıq özünü bir igid kimi aparmağa başlayır, tutduğunu əzişdirir, dağlara, çöllərə gedib ov edir, aslanları, qaplanları tutaraq baş-başa vurub öldürür.

Buyan xan döyüşdəyken ona oğlu olduğunu xəbər verirlər, o da bu xəbərə çox sevinir. Döyüşdən qayıdan kimi ata ilə qızı görüşürlər. Buyan xan bir sürək ovu təşkil edir, qız da atasının yanında ovda iştirak edir, bir maral vurub təmizləyir, atının tərkinə qoyur. Amma ata minəndə atası onun minmək tərzindən şübhəyə düşür. O, qadınla kişinin ata minmək tərzləri arasındakı fərqi yaşı bilirdi. Atasının şübhələndiyini hiss edən qız onun şübhələrini dağıtmaq üçün biratla bir çöl eşşəyini qovaraq tutur, xanın qarşısına gətirib yerə çırpır. Eşşəyi yerə elə çırpır ki, heyvan parçatıq olur. Beləcə Buyan xanın şübhələri dağılır.

Qız evə çatarkən atasından ona ayrı bir ev döşətdirməsini xahiş edir, atası da onun xahişini yerinə yetirir. Qız öz evində yatarkən, gecə evə qaranlıqda bir ay girir. Alan Qova bu parlaq aydan hamilə qalır. Ay bacadan çadıra daxil olan da qurd və aslan kimi heyvanlar da gözə dəyir. Qız səhər yuxudan duranda halında bəzi dəyişikliklərin baş verdiyini hiss edir və hamilə qaldığını anlayır. Aradan bir müddət keçəndən sonra qarnı şişir. Qarnında nəyinsə qımılдаğını hiss edən qız əhvalatı anasına danışır. Anası şübhəyə düşür, fəqət yoxlayıb qızının bakirə olduğunu görür və mat-məəttəl qalır. Beləcə, qızın aydan hamilə qaldığı məlum olur.... (Ögəl, 2006, s. 412).

Əfsanənin ikinci variantı belədir:

Qıyat qəbiləsi içərisində bir adam var imiş. Bu adam əcəli çatanda ölmüş, öldükdən sonra üç oğlu və arvadı qalmışdı. Arvadin adı Alan Qova idi. Əri öldükdən sonra qadın bir gün yatırmış, gecə yarısı pəncərədə ay işığı kimi bir şey içəri girmiş, sonra da aslan və ya qurd şəklində çıxıb getmişdi. Qadın bu işıqdan hamilə qalmışdı.

Alan Qovanın anası qızının hamilə olmasından təşvişə düşür... Atası Buyan xan uyğur döyüşündən dönməmiş qızını bir sandığın içinə qoyur və sandığı Səroş çayına tullayır. Ay sandığı dərhal ağuşuna alıb aparır. Bundan bir müddət sonra Buyan xanın uyğurlarla döyüşdə öldüyü xəbəri gəlir. Qızın anası bərk peşiman olur, amma heç bir faydası olmur. Qızını artıq birdəfəlik itirdiyi məlum olur.

Dürülgün ulusunda iki nəfər çay sahilində ov edirmiş və bütün şikarı tən bölürmüşlər. Bunlardan birinin adı Dam Buğa, o birinin adı is Duvay imiş... Bir gün bunlar yenidən ov edərkən bir sandığın su ilə axdığını görürlər. Cəld sandığı tutub sahilə çıxarırlar. Sandığı açanda görürlər ki, içində gənc və gözəl bir qız var. Qızı sandıqdan çıxarırlar, o da onlara başına gələnləri bircə-bircə danışır. Dostlar qızı özləri ilə götürüb öz ellərinə aparırlar. Aradan qırx gün keçir və qız ay parçası kimi bir oğlan doğur.... Yeddi gün sonra oğlana Buzancar adı qoyurlar. Bu uşaq Çingiz xanın yeddinci göbəkdən əcdadıdır. Aradan iki il keçdikdən sonra qız təkgöz Duvaya ərə gedir və ona on iki oğlan uşağı doğur. Lakin qadın oğulları içərisində ən çox Buzancarı sevir. Bu da qardaşlarının ona

paxıllıq etməsinə səbəb olur. Paxıllıq o səviyyəyə çatır ki, analara onların Buzancara bir xətər yetirə biləcəyindən qorxmağa başlayır. Odur ki, qadın ilk beşiyini yanına salıb, onunla birlikdə çay qırağına gəlir, ona nəsihətlər verir. Deyir:

-Sən buralı deyilsən. Ona görə də qardaşların və yerlilər sənə xətər yetirə, hətta səni öldürə bilərlər. Bu çayın yuxarı axarı boyunca get, sağ-salamat olduğunu bilməm və təskinlik tapmam üçün hər dəfə quş ovladıqda onun başını kəs və çay at.

Qadın bu sözləri dedikdən sonra oğlu ilə vidalaşır və evinə dönür. Oğlan da anası dediyi kimi Kerü çayın mənbəyi istiqamətdə yola çıxır.

Bu çayın sahilində bir yurd varmış və orada dörd qardaş yaşarmış.. Bir gün onların inəklərinin ayaqları qırılır. Onlar bunu edəni tapır və ona da inəyin ayağını sarıdırlar. Fəqət inəyin ayağının sarğısı od alır və sonra da alov xırmana keçir. Bu, qardaşların bir-biri ilə höcətləşməsinə və savaşıma-sına səbəb olur. Onlar bütün günahı inəyin qıçını qıran qardaşda görürlər.

Əfsanədə deyilir ki, Buzancar qardaşların arasına girib, onların mübahisəsini həll edir. Qardaşlar onun ağılına heyran qalıb, ona onlarla yaşamağa yer verirlər. Bütün elin tədricən rəğbətini qazanan gənc tezliklə xan olur və bütün türk soy və boylarını birləşdirir. Təkcə Qiyat boyunun başçısı uyğur Bekiş xan ona təbə olmaq istəmir. Belə olan halda Buzancar ordu toplayıb onun üzərinə gedir və döyüşdə Bekiş xanı öldürür. Sonra isə Qiyat elinin bütün camaatını qılıncdan keçirir (Ögəl, 2006, s. 413-414).

“Xannamə”də yazılanlara görə, Buzancardan sonra oğlu Bukay, Bukaydan sonra oğlu Kaydu, ondan sonra oğlu Bəy Sonqur, Bəy Sonqur-dan sonra oğlu Tümen, ondan sonra oğlu Kabul, daha sonra sonuncunun oğulları Bartan və Noyan, Noyanın oğlu məslindən olan Təmür Gürən növbə ilə xanlıq edirlər. Bundan sonrakı hissədə Yesugey Bahadır və Çingiz xanın tarixçələri nəql edilir (Ögəl, 2006, s. 414-415).

İşin ən maraqlı tərəfi budur ki, bütün ərəbdilli mənbələrdə elxanlılar və ümumiyyətlə Çingiz xan övladlarından türk kimi söhbət açılır. Qədim Çin, rus, Avropa və fars mənbələrində isə onlar “tatar” adlandırılır və onların monqol olduqlarına bircə dənə də olsun işarə yoxdur. Tatarların isə qədim türk boylarından biri olduğu məlumdur. Bunun belə olduğunu

həm Orxon-Yenisey abidələri, həm də Mahmud Qaşqarlı birmənalı şəkildə təsdiq edir.

Çingiz xanın kökü haqqında mənbə və ədəbiyyatda xeyli bilgi var. Anası Öelün, Konqrat ulusunun Olxonut tayfasındandır. 1159-cu il civarında Yesugey bahadur tərəfindən qaçırıldı. Öelün Yesugey bahadur tərəfindən baş xatun təyin edildi. [Гумилев Л.Н. Моголы и меркиты в XII в. (<http://gumilevica.kulichki.com/articles/Article78.htm>).]. Atası Yesugey bahadır XII və XIII əsrdə Monqolustanda böyük ün və güc qazanmış Kıyat Tatar boyunun öndəri idi.

Çingiz xanın türk əsilli olduğunu təsdiqləyən başqa versiyalar da mövcuddur. Belə ki, Çingiz xanın Şərqə yürüşü zamanı bütün türk tayfaları onun hakimiyyətini qeyri-şərtsiz qəbul etmişdilər. Əsasən də, Qazaxıstan ərazisində Çingiz xanın ordusuna qarşı yerli tayfalar heç bir təzyiq göstərməmiş, heç bir qarşıdurma olmamışdır. Əksinə, Çingiz xanın ordusunu yerli tayfalar çox xoş qarşılamışlar, hətta naymanlar və digər tayfalar Çingiz xanın imperiyasına qoşulmuşlar. Yuxarıdakı tarixi faktların dürüstlüyünü digər tarixçi-tədqiqatçılar təsdiqləmişlər. Rusiya tarixçisi Murad Hacınin fikirləri V. Belinskinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. M. Hacınin fikrincə, Çingiz xan əslən Altay dağı ətəklərində yaşayan köçəri türk tayfalarındandır. Tarixçiyə görə, Çingiz xan Çinə yürüş edərkən, yolüstü onun ordusuna monqollar da qoşulmuşlar.

Çingiz xan tarixini araşdıran akademik Anatoli Olontsov iddia edir ki, XIII yüzillikdə Avrasiya məkanı Çingiz xan da daxil olmaqla türklərdən ibarət idi və bu türklər müxtəlif tayfalara bölünürdü. Daha sonra bütün tayfaları bir araya gətirərək onu “Monqolustan”, yəni “Əbədi ordu” adlandırdı.

Tarixdə Monqol dilində bircə söz də tapmaq mümkün deyil. Ancaq Türk dilində nə qədər istəsəniz, tapmaq olar. O dövrdən Çingiz xanın bir sıra hökmdarlarla olan yazışmaları qalıb. Onların hamısı Türk dilindədir. Mərkəzi Asiyadan Kubilay xanın nəvələrinə göndərilmiş məktublar Türk dilində, qədim uyğur əlifbası ilə yazılıb. Bundan əlavə, böyük fatehin yaşadığı dövrdə üzərində türk dilində yazı olan Tau daşı bu günümüze

qədər gəlib çatıb. Əgər o dövrdə monqol dili var idisə, Çingiz xanın Türk dili nəyinə lazım idi?

Monqol adlı bir etnik qrup ümumiyyətlə mövcud olmayıb. “Monqolustan” siyasi bir addır. Bunu ABŞ-dakı amerikalılar ilə müqayisə etmək olar. Amerikalılar kimdir? İngiltərə, Afrika, İtaliyadan, Fransa və başqa yerlərdən bura yaşamağa gəlmiş insanlardır. Yaxud biz hamımız əvvəllər Sovet xalqları idik, ancaq heç kəs sovet dilində danışmırdı. Qazaxlar Qazax Türkcəsində, ruslar Rus dilində danışırdılar. Çingiz xanın dövründə Asiya çöllərində yalnız türklər yaşayırdı. Onlar Tatarlara, Kereylərə, Cəlairilərə, Nayman oğullarına və s. bölünürdü. Qədim yazılarda deyilir ki, günlərin birində Çin səfiri Menxun Çingiz xanın görüşünə gedir, ancaq fatəh özü orada olmur. Beləliklə, səfir Çingiz xanın valisi Muxalı ilə danışır. “Sən kimləndənsən?” soruşur, o isə cavabında “Mən tataram” – deyir.

Əvvəllər tatarlar çox hörmətli idilər. Çingiz xanı müxtəlif millətlərdən olan insanlar əhatə edirdi. O, öz dövlətini yaratmaq qərarına gələndə bütün millətləri bir ad altında birləşdirdi. Bəs, bu qədər çox millətli olan xalqı necə adlandırmalı? “Monqolustan” sözü isə “Menqu” – “əbədi” və “kol” – “ordu” sözlərindən yaranan ən neytral və güclü səslənən söz idi.

Hal-hazırkı Xalxa-Monqol dili mancurlar onlara qalib gəldiyi dövrdə, XVII əsrdə yaranıb. Monqollar Çini işğal edib və çinlilər onları qovana qədər 100 il burada hakimiyyətdə olublar. Çinlilər iki dəfə qətlə törətməklə əhalinin yarısını qılıncdan keçiriblər.

Çingiz xanın ölümündən sonra isə elitar təbəqə arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Nəticədə isə, XVII əsrdə yerli əhalinin, özü Türk olub və türk dilində danışan insanların sayı 60 min nəfərə qədər azaldı. Bunu gören mancurlar Monqolustanı ələ keçirdilər. Onların dili Türk dilindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. 100 il sonra dillərin qarışması nəticəsində hal-hazırda Xalxa-Monqol dili adlandırdığımız Tunqus-Türk-Mancur dili formalaşdı.

Əvvəllər monqollar tenqriçilər idi, yəni Gök Tanrıya inanırdılar. Lakin sonradan buddizmi qəbul etdilər. Buddizm onları mancurlarla birləşdirən yeganə ortaq nöqtə idi. Bu dövrdə istedadlı monqolustanlı

gəncləri Çin, Tibet və Türk dillərini öyrənmək üçün Tibetə yollayırdılar. Həmin gənclər qayıtdıqdan sonra bu günümüzdə qədər gəlib çatmış xatirələrini yazdılar. (Anatoli Olovintsov: “Çingiz xan monqol deyildi” http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqları-tarix/product_5214744373)

Ədəbiyyat

1. Cavad Heyət. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993. 176 s.
2. Çingizoglu Ənvər, Arazbar bölgəsinin mənəvi mədəniyyəti, Bakı, "Mütərcim", 2011, 236 s.
3. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, 1. Cilt, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, No: 1, Ankara, 1971, 644 s.
4. Ögel B. Türk mitolojisi, II cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.
5. Ögel B. Türk mifologiyası. I c. B., "MBM", 2006.
6. İnan A. Çingizname. Azərbaycan Yurt Bilgisi. LII, 1934.
7. Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.
8. Толстова Л. С. Исторический фольклор каракалпаков как источник для изучения этногенеза и этнокультурных связей этого народа. В кн. Этническая история и фольклор. М., «Наука», 1977, с. 141-164.
9. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. "Yurd", B., 1999.
10. Баскаков Н. А. Тюркские языки / Отв. ред. Г. Д. Санжеев; Институт языкознания АН СССР. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — 248 с.
11. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1-3, М.-Л., 1950-1953.
12. Jean-Paul R. Orta Asyada kutsal bitkiler ve hayvanlar. İstanbul, 2005.

QƏDİRƏLİ BƏY CƏLAYİRİ VƏ ONUN CAMİÜT-TƏVARİX ƏSƏRİ

Qədirəli bəy Kosım oğlu Cəlayiri (1555-1607) Qazaxların alimi, tarixçisi, ictimai xadimi və dövlət adamıdır. Babaları qaraxanlılar xanədanı iqtidar olduğu dönmədən bəri davamlı xanların müşavirləri, vəzirləri və hərbi sərkərdələri olaraq çox önəmli dövlət vəzifələrində olmuşdular. Qədirəlinin atası Kosım bir zamanlar bəy dərəcəsinde olmuşdur, babası Təmşik isə savaş meydanlarındakı qəhrəmanlığı sayəsində batur ünvanını almışdır.

Qədirəli bəy Cəlayiri öncələri xan qərargahında xidmət etmiş, xanın müşaviri, xan övladlarının lələsi olmuşdur.

Kalmık hücumları sırasında Şığay xanın oğlu (Təvəkkül xanın qardaşı) Ondan sultan öldü. Qədirəli bəy Cəlayiri atasız qalan 13 yaşındakı Uraz Məhəmmədi yanına alıb bütün kəndiylə birlikdə Sibir xanı Küçüm xanın yanına köç etdi. Küçüm xan o vaxtdan Qədirəlini özünə baş bəy olaraq təyin etdi. Kosım bəy davamlı Uraz Məhəmmədi yanında saxlayırdı və onu öz övladı kimi təlim-təhsil verib yetişdirdi.

Qədirəli bəy Cəlayiri Şərq tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ürf və adətlərini çox yaxşı bilən, Ərəb və Farsca oxuyub yaza bilən alim bir insandı. Onun bilgəliyi və elminə qənaət gətirən Küçüm xan çox keçmədən Qədirəlini özünə baş müşavir təyin etdi. Daha sonra o Küçüm

Qədirəli bəy Cəlayiri

xana qarşı çıxdı və Sibir şahzadələrindən Seydakın baş müşavirlərindən biri oldu.

Qədirəli bəy Kosımoğlu, Uraz Məhəmməd və Seydak üçü bərabər sıx-sıx ova çıxardılar. Belə bir ov sırasında (1588də) İrtiş çayı boyunda dolaşan bu üç qazaxı Sibir hərbi komendantı D. Çulkov pusqu qurub yaxaladı. Daha sonra üçünü ev-övladlarıyla bərabər Moskvaya “girov” olaraq Çar sarayına göndərdi.

Beləcə Qədirəli bəy Cəlayiri 1598-ci ilədək Moskvada Çar sarayında yaşadı. Uraz Məhəmməd isə 1590-1591-ci illərdə Kırım xanlığı və İsveçlilərə qarşı savaşa hərbi mütəxəssis olaraq qatıldı və müxtəlif yararlıqlar göstərdi. Sədaqəti və igidliyindən dolayı dönəmin Rus çarı Fyodr İvanoviç (İvan Qroznının oğlu) 1592-ci ildə Oka çayı boyundakı Qasım xanlığından Uraz Məhəmmədə xüsusi bir əmirlə torpaq verdi. Çar Rusiyanın zamanında Kazan xanlığına qarşı mübarizənin bir parçası olaraq Oka çayı sahilində “Qasım xanlığı” adıyla bir xanlıq qurduğunu bilirik. İlk xanı Qasımın adından dolayı xanlıq bu adı almışdı. Mərkəzi Kermen şəhəri oldu. Rusiyanın hakimiyyəti altındakı Qasım xanlığını Qıpçaq xanlarının nəsiləri idarə etdi.

Rusiya çarı Boris Qodunov 1600-cü ildə bir əmirlə Qədirəli Cəlayirinin yetişdirməsi Uraz Məhəmmədi bu xanlığın başına gətirdi. Çar bir əmriylə eyni zamanda Uraz Məhəmmədə dörd də vəzir təyin etdi. Bunlardan biri Qədirəli Cəlayiri idi. Rus Çarı Boris Fyodroviç Qodunov Moskvada Uraz Məhəmmədə necə böyük bir sayğı göstərdiyini tarixçi Qədirəli Cəlayiri özünün "Camiüt-Təvarix" adlı əsərində ayrıntılı bir biçimdə anladır.

Beləcə Qədirəli ancaq 1600-cü ildə elmi çalışmalarla məşğul olma imkanı tapdı. Eyni il Qasım xanlığında "Camiüt-Təvarix" adlı tarix çalışmasını yazmağa başladı və 1602-ci ildə tamamladı. Bu kitab o döndəmdəki adətə uyğun olaraq Rus çarı Boris Qodunova təqdim edildi.

Qədirəli Cəlayirinin bu əsərinin Çingiz xan və nəsiləri ilə Qazax xanlığının tarixi olduğunu söyləyə bilirik. Ancaq kitabın ənsözündə bildirildiyi kimi, “Qazaxıstan tarixi üçün çox önəm ərz edən üçünü bölü-mü, yəni daha öncə heç bir müəllifin əsərlərində yer almamış tarixi

bilgilerin verildiyi son qismdir. Bu doqquz dastandan (şəcərələrdən – Ə. Ç.) ibarətdir. Bunların səkkizi Çingiz xan nəsiləri içində Qazaxistan tarixiylə ilgili kimsələrdir, Urus xan, Toxtamış, Təmir Kutluk Urusxan-oğlu, Hacı Kerey, Hacı Məhəmməd, Əbülxeyr, Jadigər, Uraz Məhəmməd və digərlərinə, bir dastan isə Qızıl Orda tarixindəki böyük şəxsiyyət Edige bəyə həsr edilmişdir".

"Camiüt-Təvarix" o dönəmin ənənələrinə görə ədəbi Türk dilində yazılmışdır. Bununla birlikdə müəllif Qazax dilinin böyük imkanlarını, möhtəşəm bənzətmələrini, güclü deyimlərini, atasözləri və məsəlləri gerçək bir yazara xas ustalıqla işlətmişdir. Burada müəllif düz yazını belə şeirə döndərərək sıx-sıx təkrarlanan ritmlə anlatmaqdadır.

Bu mövzunu dərinləməsinə araşdıran ünlü elm adamları R. Sızdıkova və M. Koygəldiyevin birlikdə yazdıqları Qədirəli bəy Kosım-oğlu və "Camiüt-Təvarix" (Almatı, 1991) adlı araşdırmaları böyük bir qatqı etmişdir.

Qədirəli Cəlayiri əsərinin ədəbi dərəcəsi və dəyərini isbatlamaq üçün əsərdən bir neçə misal gətirək. "Camiüt-Təvarix"də Rus çarı Boris Qodunova aid bu mədhiyəni görürük: "Cümlət al xristian padişah hazrətləri Boris Fyodroviç ulug ağ xan dur... aynası altı xan, tequraqi dörd xan, dünyanın dörd burçın biyləgən xan, xəlaykın adlıq bilən surqən xan, yetimlərgə rahim kılıb, çığaylarna toydırgan xan, qış və yay, ay və il xəzinədə bar malın haq yolunda ehsan kılğan xan, yeddi iqlim kəşürni alğan xan".

Bu mədhiyənin kompozisiya quruluşu baxımından o dönəmdəki ozanların şeirlərini xatırlatmaqdadır. Burada nəsir yazı belə sanki bir şeir kimi ritmli və qafiyəli gəlməkdədir. Müəllif bəlli kəlimələri və ya deyimləri referans olaraq bir neçə dəfə təkrarlamaq surətiylə bu qavramlara oxucunun diqqətini daha çox çəkir.

Bunun kimi kəlimə təkrarı metodunu bir zamanlar Qazax jıravları sıx işlətmişdir. Məsələn, Kaztuvğan Süyünşioğlu özünün bir koşuğunda "vətən" mənasında işlənən "yurt" kəliməsinə özəl bir vurğu etmək üçün təkrarlar:

*Alan da alan, alan yurt,
Ağ otağım tikilən yurt.*

*Atamız bizim bu Süyiniş,
Damad olaraq gettiyi yurt.
Anamız bizim Boztuvğan
Gəlin olaraq gəldiyi yurt,
Karqa qədər bu Kaztuvğan
Bahadır doğan yurt.
Göbək bağımın kəsildiyi yurt,
Kirli libaslarımın yuyulduğu yurt,
Şam ağacından yay yaptığım,
Sadağımı sarı yün oxa doldurub,
Canıma qalxan olan yurt.*

Beləcə "Camiüt-Təvərix" sadəcə tarixi mövzuda yazılmış bir əsər deyil, eyni zamanda öz dönəminin ədəbi ənənəsinə görə yazılmış, xitabət sənətini böyük bir ustalıqla istifadə etmiş bir əsər deyə bilərik.

İndi "Camiüt-Təvərix" haqqında daha artıq bilgi sahibi olmaq üçün Qədirəli Cəlayiri kitabının "Uraz Məhəmməd xan dastanı" adlı bölümünü oxuyaq: "Uraz Məhəmməd Ondan sultanın oğlu, Şığay xan oğlu, Cadik xan oğlu, Canibək xan oğlu, Barak xan oğlu, Kuyırşak xan oğlu, Urus xan oğlu haqqında dastan.

Uraz Məhəmməd xanın bütün ata-babaları, əqrabalarıyla bir dastanda yazıldı. Çünki Urus xandan Canibək xana qədər dördüncü nəsil idi.

Canibək xanın oğullarını burada təkrar xatırlatmaq istəyirik. Onun oğullarından nəvələrinə qədər bir çox nəsil yetişdi. Fəqət onların hər biri birər xanədan olaraq öz bölgələrində xanlıq qurub idarə etdi. Bu üzdən şan və şöhrəti bugünə qədər yaygın olaraq gəldi.

İlk öncə söylənən Qasım xan, Cahan bəyümdən doğulmuşdu. Bir neçə il babasının idarə etdiyi ulusda xanlıq qurdu və öz dönəmində müxtəlif vilayətləri hakimiyyətinə aldı. Onun hekayəsi hər yerdə anladılır, bundan dolayı tanındı və məşhur oldu. Sonunda Saraycıqda vəfat etdi. Bu günlərdə onun qəbri Saraycıqdadır. Onun oğlu Haqnəzər xan Xanıq sultandan dünyaya gəlmişdir. Onun şan və şərəfi hər tərəfdə dildən-dilə

gətirilməkdədir. Ancaq Haqnəzər xan öz aralarında aparılan savaşlarda öldü. Bu günlərdə onun oğullarında xanlıq edən yoxdur.

Qəmbər sultan hər zaman Qasım xan ilə birlikdə oldu, onun ordusunun sərkərdəliyini etdi. Onun nəsilərdən heç biri xanlıq edə bilmədi.

Üsək xan. Onun oğlu Bolat sultan idi. Onlara da xanlıq çatmadı. Ən sonunda Bolat sultan oğullarıyla birlikdə Noğay savaşıda şəhid oldu.

Jadik xan. Qasım xan zamanında tanınmışdı. Sağım mirzə ilə savaşıdı və İlanlı təpədə bir oğluyla birlikdə şəhid oldu. Onun türbəsi Ürgəncdəki Bakırgan Atadadır. Orada dəfn edilmişdi. Jadik xanın bir çox qadınları və cariyələri vardı. Onun övladları çox idi. Daha çox məşhur olmuş oğulları: Toğum xan, Bökey sultan, Şığay xan və Malik sultan. Son ikisinin anası Abaykan Bəyim idi. Toğum xan və onun oğulları "Doqquz Sarı" olaraq adlandırılır. Malik sultanın oğlu Başibək sultan Doqquz Sarı ilə birlikdə Cağat vilayətinin sərhəd-sınırında şəhid oldu, (bu savaşıda) ünlü otuz yeddi sultan şəhidlik zirvəsinə ucaldı...

Ancaq Bökey sultandan övlad qalmadı. Bavış – Budaşın oğlu Adıq sultan idi. Onun oğlu Buydaş xan idi. Adıq sultanın oğulları "Beş Oğul" olaraq adlandırıldı. Buydaş xan Barak, Dərviş xan ilə savaşıda öldü. O zaman Buydaş xan ilə birlikdə bütün "Beş Oğul" nəsilərindən 24 sultan öldü.

"Beş Oğul"a xanlıq yetişmədi, ancaq bir oğlu vilayətlərdə kiçik (kəltə) xan oldu, fəqət adları tanınıb məşhur olmadılar.

Burunduk xan. Onun övladlarının mərtəbələri alçaldı.

Əhməd xan, Özbəkistanda Ahmet xan olaraq adlandırılır, o da bir az zaman xan oldu. Şeydak bəy ilə aparılan savaşıda şəhid oldu. Uraz mirzə şəhid etdi.

Tahir xan oldu. Az vaxt xanlığı idarə etdi, o qədər uzun müddətli xanlığı idarə edə bilmədi.

Şığay xanın hekayəsi hər zaman onun bahadırılığı ilə məlumdur, məşhurdur. Sonunda o da bu dünyadan köçdü. Bu gündə onun məzarı Gümüşkənddə, Əli Atanın yanındadır. Şığay xanın xanımları çox idi, onlar önəmli üç böyük ocaqdan meydana gəlməkdədir. Onlardan doğan oğullar bunlardır: Seyidkul sultan, Ondan sultan, Altın xanım Baym Bə-

yim adlı başqadından doğmuşdular. Tökəy xan, Əsim sultan, Sultan Sabır Bək xanım. Bu üçünün anası Cağat qızı Yaxşım Bəyim idi. Əli sultan, Sulum sultan, İbrahim sultan, Şahim Sultan bunların anası Burunduk xanın qızı Dadam xanımdan doğulmuşdu.

Ondan sultan haqqındakı hekayələrə bir çox yerdə təsadüf edilməkdədir. O bay bahadır və ox atmaqda çox mahir idi. Hər zaman dış düşmənlərə qarşı savaşa iğidlik göstərmişdir. Şığay xan zamanında ordusunun sərkərdəsi oldu. Onun haqqında tarixdə çox bilgi vardır. Sonunda kalmıqlarla aparılan savaşa 30 yaşında şəhid oldu. Onun məzarı Xacə Əhməd Yəsəvi türbəsinin yanındadır.

Onun xanımları və cariyələrinin sayı xeyli çox idi. O bir çox vilayətləri hakimiyyəti altına almışdı. Onun məşhur iki ocağında doğan oğulları bunlardır: Altın xanım – Üsək xanın oğlu Bolat sultanın qızı idi. Ondan İslam padişahı və sultanı Uraz Məhəmməd xan doğdu. Tatlı xanım doğuldu.

Çüym xanım Burunduk xanın oğlu Kəmsin sultanın qızı idi. Ondan Kəcək sultan doğulmuşdu. O İslam Padişahı Tavəkkül xanın Ordu sərkərdəliyini etmişdi. O bu vilayətdə bugün dəxi yaşamaktadır.

Uraz Məhəmməd xan səkkiz yaşında babası Şığay xandan ayrıldı. Ayrıca on üç yaşında atası Ondan sultan şəhid oldu. Bundan sonra bir az vaxt sıxıntı gördü və Seydak bəyin önündə möhtaclıq gördü.

On altı yaşında bütün xristianların çarı Boris Fyodroviçə xidmətinə hazır hala gəldi.

O gündən bugünə kimi Çar Boris Fyodroviçə xidmət etməkdədir. Çar həzrətləri ona xidmət edən bu şəxsi təltif edilməsi 1000-ci ili, donuz ilinin sonunda idi. Həməl bürcə gələndə siçan ili idi. Ramazan ayında on beşinci günü, bütün rusların çarı Boris Fyodroviçin fərmanı ilə sağ və solunda dəyərli bəyləri oturtdu, küçə-küçə, dairə-dairə silahlarıyla tabe olan, baş əyən irəli gələn insanlar durdu. Belə bir məclis Uraz Məhəmməd xan Ondan sultan oğluna böyük sayğı göstərdi və burada Çar həzrətləri qızıl taxta oturtdu, uca sultan atasına yaxın durdu və Uraz Məhəmməd xanı təbrik etdi və "mübarək olsun" söylədi.

Çar həzrətləri baş əyib sayğı göstərdi. Kermen şəhərini “soyurqal” olaraq hədiyyə etdi. Bir neçə gün Çar həzrətləri yanında olaraq xidmət etdi. Kermen şəhərinin bəyləri, mirzələri, sadə əhalisi iki yüz nəfər orada [Moskvada] hazır oldu. Çar həzrətləri izin verdi. Uraz Məhəmməd xana özəl tərcüman verib Şəvval ayında cüməaxşamı günü Kermen şəhərinə yolçu etdi... Kermenin (uluları) yaşlıları da xan həzrətlərinin qulluğunda idi.

Bir həftə içində Şəvval ayının dördüncü günü tarixin bininci ili cüməaxşamı günü böyük bir dövlət məclisi ilə Kermen şəhərinə daxil oldu. Bir neçə gün öz məiyətindəki əhali ilə əyləncə hazırlayıb, toy-şölən etdi. Mübarək zilhiccə ayına qədər. Ondan sonra tarixdə 1000 siçan ili mübarək zilhiccə ayının onuncu günü idi. Cümə axşamı günü Uraz Məhəmməd xan Ondan sultan oğlu xan elan edilərək taxta əyləşdirildi. Böyük, kiçik bütün rus və tatarlar orada hazır idi. Məclisi izləmək üçün çoxlu əhali toplandı. Şeyx Əli xanın tikdirdiyi daş məscidin içində mollalar, bilgə hafizlər, bəylər, qazılar, mirzələr hamısı müsəlmanlar idi. Bu insanlar məscid içində toplandı və mübarək qızıl taxtı gətirdilər və onu məscid içinə qoydular. Çar Boris Fyodroviçin əmriylə o sırada Rus böyükləri (boyarlar) da orada hazır idilər. Köhnə toplumun öndə gələnlərindən Bələk Səid xütbə oxudu. Dörd nəfər dörd tərəfdən xan həzrətlərini qızıl taxtın üstünə qaldırdılar. İyirmi (səkkiz) yaşında Uraz Məhəmməd mübarək xanlığ taxtına əyləşdi. Allah dərəcəsinə həyat boyu davam etdirsin.

Bütün böyük-kiçik mollalar, Əkbər xacə və Allaha inanan İslam camaatı hamısı qatıldılar və dua etdilər. Ondan sonra məiyəti, atalıq həməşhərləri xan həzrətlərinin üstünə saçı saçdılar. Bütün iştirakçılar xan həzrətlərinə sayğıyla baş əydilər. Bir neçə gün ay keçənə qədər gündüz-gecə bayram edildi, o zamanda böyük toylar tutuldu. Bal və içkini hesabsız çox verdi. At, qoyun və öküz çox kəsildi. Çoxlu sayda insan toplandı. Hər kəsin durumuna görə yer hazırlandı. Mollalar, hafizlərə, yetimlərə, dullara, kimsəsizlərə, yoxsullara və qullara sədəqələr verildi. Həbsxana-dakı məhkumlar buraxıldı.

Bütün bu yaxşı işlər və sədəqələr Allah yoluna ithaf edildi.

[Uraz Məhəmməd] Çar Boris Fyodroviçin sağlığı istədi. Hər zaman erkən və ya gec çay içsə də, onu ağılından çıxarmadı. Ayrıca onu Allaha

hər zaman qulluq etməyə hazır idi. Peyğəmbərlərin ulusu Məhəmməd Mustafa -Allahu-Təala ona nurunu töksün- ruhuna hər zaman dua edər, səmimi qəlblə münacaat edirdi. Allahın sevgilisi. Adəm peyğəmbərdən son peyğəmbərə qədər, onların nəsiləri, mollalar və şeyxlərin hamısına dua edər yardımlarını istərdi. Evsiz, qərrib və kimsəsizlərə mərhəmət edirdi. Sağ əliylə şəriətə uyğun işlər etsə, sol əliylə oğru və quldurları Çar Boris Fyodroviçin əmrlərinə əsasən cəza qamçısıyla acımasızca cəzalandırırdı. Bundan dolayı Kermen şəhəri, Boris Fyodroviçin ölkəsində əmin-amanlıq meydana gəldi. Bu səbəblə gündən günə müsəlman xanı Nasrəddin Əbu Fəth Uraz Məhəmməd güclü dövlətiylə illəri aşsın, yüz yaşasın, sonsuz dövlət ona yar olsun. İnşallahü Təala, amin Ya Rəbbəl Aləmin...

Bu tarixin yazılmasına səbəb olan yüksək mərtəbəli Uraz Məhəmməd xanın babalarından bəri qulluq edən Cəlayir daraq damğalı idi. Fars dilində olan "Çingiznamə" kitabını Türk dilinə çevirdi, daha sonrakı zamanlarda meydana gələnləri isə duyub öyrəndiklərinə görə Allah-Təala yardım etdi və toplayıb yazdı. Çar Boris Fyodroviçin sonsuz ədaləti, haqlılığı və yenə yüksək mərtəbəli Uraz Məhəmməd xanı yüksək mərtəbəli çarın sayğıyla xanlıq taxtına əyləşdirdiyini bəyan etmək üçün yazıldı.

Həzrəti Nuh ələyhissələmdən Oğuz qədər, Oğuzdan hicrətə qədər, hicrətdən Çingizə qədər, Çingizdən bu zamana qədər neçə padşahlar, xanlar gəlib keçmişdi, hamısı anladıldı.

Qədirəli bəy Kosımoğlu, Təmşik (Təmçək) Bahadıroğlu, Aycı Bahadıroğlu, Adəm Şeyx mirzə böyük qardaşı Karaş bəy oğlu, Kubay-oğlu, Qəmbər mirzə oğlu, Aytölə bəy oğlu, İtbağa oğlu. Çingiz xan zamanında Sartak noyan olmuşdu. Onun oğlu Cəlayir Saba idi. Onun Cəlayir Təbrə Bəydir. Onun övladı Aytölə bəy idi. O tanınmış və məşhur olmuş bir şəxs idi. Urus xanın nəslindən ulu əmir olmuşdu. Urus xanın sağ (meyməne) və solu (meysərə) budur. Burada anladılmaqda olan, yəni meymənə sağ qolu, meysərə sol qoludur".

Әдәбиyyат

1. В. В. Трепавлов. История Ногайской Орды. Москва. Издательская фирма «Восточная литература», РАН;
2. Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII—XVIII вв. Казань, 1972;
3. Миллер Г. Ф. Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел. СПб., 1750;
4. Даланың дара ділмарлары.-Алматы: ЖШС "Қазақстан" баспа үйі", 2001, - 592 бет;
5. Татарский энциклопедический словарь. — Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998 — 703 с.;
6. Кадыйргали бәк Жалаерлы. «Жәмигъ әт-тәварих» (халыклар тарихы жыентыгы). Казан: Иман нәшрияты, 2010.
7. Кабдулвахитов К. «Жами ат-тауарих» думчеге Карачи Кадргали бека Жалаири // Сулеймановские чтения 2006: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции. - Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2006. - С. 41-44.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

AVŞAR ELİNİN XƏTTAT VƏ KATİBLƏRİ

Hacı Ağa bəy Avşar

Nadir şah sərkərdələrindən olan Hacığa bəy Avşar həmin ordu sıralarında Kərim xan Zəndlə birlikdə xidmət etmiş və möhkəm dostluq əlaqəsi yaratmışdılar. Kərim xan Zənd İranda hakimiyyətə keçdikdən sonra öz yaxın dostu Hacığa bəyi Şiraza dəvət etmiş, Hacığa bəy də özü, ailəsi və bütün tayfası ilə birlikdə Təbrizdən köçərək İraq yolu ilə Şiraza gəlmiş və Kərim xan Zəndin ona yaratdığı şərait əsasında Şah Meydanı məhəlləsinin mühim hissəsində sakin olmuşdur. Hacıağası tayfası ziyalılarından görkəmli həkim, müəllim, hüquqşünas, ədib, şair, xəttat və s. meydana çıxmışlar ki, onlardan bəziləri bütün İran miqyasında məşhurdur. Hacığa bəy Avşar özü qoşun sərkərdəsi olmaqla bərabər yaxşı xəttat idi. Hafiz Şirazinin məzarı üstünə qoyulmuş mərmər daşın üzərində qazılmış yazılar və şeirlər Hacığa bəyin xəttidir. [Mirzə Həsən Fəσαι, Farsnameye Nasiri, II cild, Tehran, h.qəməri. 1313\1895) səh.27]

Şiraz şəhərindəki "Təkkəyi-Hacıağası" Hacığa bəyin adınadır. [<http://vista.ir/article/63228/> افشار کیب یاقاس]

Hacığa bəy Avşarın oğlu Mirzə Həsənəli Təbib Şirazi Kərim xan Zəndin yaxın dost və həmdəm şəxslərindən biri idi.

Məhəmməd İsmayıl Avşar

Məhəmməd İsmayıl Avşar Urmiya şəhərində dünyaya pənəh gətirmişdi. Xəttat və katibliklə məşğul olmuşdu. «Nəsrul Lali» adlı əsəri şahın kitabxanasında saxlanılırdı.

Əsədulla Avşar

Əsədulla Avşar Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-Raz» əsərini köçürmüşdü.

Məhəmməd xan Avşar

Məhəmməd xan Heydər xan oğlu Urmiya şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Atasından sonra Avşar elinin başçısı olmuşdu. Nüsrətülmülk ləqəbi, polkovnik rütbəsi vardı.

Məhəmməd xan müqəddəs Məkkəyi mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Məhəmməd xan məzlumpərəst bir adam idi. Kəsiblərə əl tutur, onların övladlarının savadlanmasına çalışırdı.

Hacı Məhəmməd xanın gözəl qələmi vardı. Xəttat kimi ad çıxarmışdı. Müəllimi Həsənəli xan Əmirnizam Gərrusinin əmriylə 8 min beytlik «Divani-Fərruxini» şikəstə nəstəliq xətti ilə köçürmüşdü. Bu kitabın başlığı qızılıla işlənilib.

Hacı Məhəmməd xanın Hüseynəli xan, Hüseyn xan, Yəhya xan, Həsən xan, Əlinağı xan adlı oğulları vardı.

Mirzə Əbdülhüseyn xan Sədiqi Avşar

Mirzə Əbdülhüseyn xan Urmiya şəhərində dünyaya göz açmışdı. Xəttat idi. Katib kimi müəllimi Məhəmməd xanın yanında çalışmışdı. Sonra vəkil işləmişdi. Ömrünün sonlarında Çırağətiyyə-Səfli kəndində əkinçilik etmişdi.

Sami Avşar

Mirzə Sami Mirzə Məhəmməd oğlu Urmiya şəhərində dünyaya boy göstərmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Xəttat kimi ad çıxarmışdı. Üzünü köçürdüyü əsərlərdən biri: "Dastani-Divan, (M-85) Mirzə Melkum xan. Üzünü köçürən: Sami vələdi Mirzə Məhəmməd Avsar, tarix: 1872".

Mahal QACAR, Ənvər ÇİNGİZOĞLU

ÇUVAŞLAR

Əvvəlcə adları haqqında. Çuvaşların XVIII əsrə qədər bir əlif-balarının olmaması səbəbindən özləri üçün “Çuvaş” adını nə zamandan etibarən istifadə etdikləri haqqında hər hansı bir məlumat yoxdur. Bunun üçün “Çuvaş” adını digər qaynaqlarda axtarmaq lazımdır.

Bu xalq özü-özünə «çavaş» deyir. Məlumdur ki, türk dillərində «r» səsi, «z» səsinə, «s» və «z» səsləri isə «ş»və «ç» səslərinə keçir. Ona görə «savar» etnonimində sonrakı «r» səsinin əvvəlcə «s», sonra da «ş» səsinə keçdiyi ehtimal edilsə, onda guman var ki, «çavaş» etnonimindən törənmişdir.

Çuvaş adı Tatar dilində Cıvaş (Türkcə yavaş) şəklində olub “sakit, mülayim, barış sevr” anlamındadır.

Çuvaşların etnik təşəkkülü. Çuvaş xalqı qərribə taleyə malikdir. Bu durum, **çuvaşların** Çin sərhəd-sınırı yaxınlarında bir yerlərdə təşəkkül tapan ən qədim Türk xalqlarından biri olduğu gerçəyi ilə açıqlana bilər. **Çuvaşlar** daha sonraları, bir neçə əsr boyunca Asiya və Avropanın dəyişik ölkələrində sərbəst-sayıll dolaşdılar və nəticədə XV əsrdə türklərin, slavyanların və Fin-Uqor xalqların olduğu Orta Volqa bölgəsinə yerləşdilər. Dəyişik ölkələrdə əsrlər boyunca sürən dolaşmaları sırasında, çox fərqli mədəniyyətlər ilə üzləşdilər.

Çuvaş dili Asiya və Avropanın ondan artıq dəyişik dillərindən ünsürləri özündə birləşdirir. Monqolca, Çincə, Ön Asiya dilləri, Uqor dilləri, Farsca, Ərəbcə və Qədim İbranicənin bütün ləhcələrindən sözlər alıb. Bunlara əlavə olaraq daha sonra Slavyan və Fin-Uqor dilləri ilə yanaşı uluslararası söz xəzinəsindən də bu dilin kəlimələr aldığını bildirməyə belə gərək yox. Bu üzdəndir ki, şərqsünas Fray bir səfərində Çuvaş dilini,

dəyişik ləhcələrin qarışığı anlamına gələn "ein verbastertes" deyimi ilə tanıtmışdır. Bununla birlikdə, **çuvaşların** da digər millətlər üzərində geniş bir təsiri olduğunu da bildirməliyik. Xüsusilə Fars, Monqol, Osetin, Avar, Çeçen, İnquş, Rus, Alman və Macar dillərində Çuvaş dilindən alınmış sözlər vardır. Onlardan əlavə Mari, Udmurt, Mordovyan və Komi dillərində bol miqdarda Çuvaş dilindən alınmış sözlərə rast gəlinir.

Yuxarıda verdiyimiz bilgiler, dəyişik ölkələrdən elm adamlarının uzun müddətdir nə üçün bu qəribə milləti və bunların soy-kökünə dair müəmmarı anlamağa və açıqlamağa çalışdıklarını dəqiq bir şəkildə açıqlığa qovuşdurmaqdadır. Fəqət, bu elm adamları bu insanların keçmişləri ilə əlaqəli heç bir dəlil tapmamışlar. Çünki, **çuvaşların** babaları özlərinə aid bir yazıya sahib olmamışlar və dolayısıyla özləri və əslləri ilə əlaqəli geridə heç bir bilgi buraxmamışlar. Tarixçilər də, əsasən gərəkli bilgilərdə bir əksiklik olduğunda, arxeoloqlar, etnoqraflar və dilçilər kimi yaxın mütəxəssislərin yardımına baş vurmaqdadırlar. Bu üzdəndir ki, **çuvaşların** tarixi və etnogenezləri ilə baş sındıran tarixçilər öz hipotezlərini qurmaq məcburiyyətindədirlər.

Aşağıda bunlardan ən çox bilinənlərin qısa bir siyahısı var. Beləcə, Prof. Sboev **çuvaşların**, bir zamanlar Orta Volqa bölgəsində yaşamış olan burtasların soyundan gəldiyi nəticəsinə çatmışdır. Prof. Tixomirov isə **çuvaşların**, qədim Rus əlyazmalarında marilər, mordovanlar və digər qonşuları ilə birlikdə adı keçən qədim Vəda tayfasının soyundan olduqlarına inanmaqdadır. Bir yandan, Prof. Xudyakov bunların avarların soyundan gəldiyini düşünür. Prof. Klauson da, bunlara əski Tabqac xalqının soyu olaraq baxmaqdadır. Prof. Xalikov isə, bu xalqın İmenkovskaya və Azelinskaya arxeoloji mədəniyyətlərinin yaradıcısı olan Kama bölgəsinin ən qədim sakinlərinin soyundan gəldiyinə inanmaqdadır. 5 Prof. Tatişev də, **çuvaşların** qədim İdil bulqarlarının soyundan olduğunu düşünür. Prof. Aşmarin, Bulqar müttəfikləri olan Suvar (Sabir, Sabar) tayfasının soyundandırlar, deməkdədir. Prof. Kaxovski, bunların Çuvaş dilləri danışan ikinci tip bulqarların ardıcılı olduğunu ifadə edərkən, Prof. Malyutin də **çuvaşların** ikinci tip bulqarların soyundan gəldiyi görüşünü paylaşmaqdadır. Prof. Fraehn, bunların «Qədim xəzərlərin dağılmış qolu» olduğunu

bildirirən, Prof. Yeqorov, **çuvaşların** qədim şumerlərin ta özü olduğu nəticəsinə çatmaqdadır. Akademik Marr isə dəyişik nəşrlərdə, «Çuvaşlar İdil üzərindəki Jefəditlərdir», «Çuvaşlar Sarmatyanlılardır», «Çuvaşlar bizim Basklarımızdır», «Çuvaşlar, adlarına görə, şumerlərdir», «Çuvaşlar Kuperlərdir», «Çuvaşlar İberyanlardır» və sairə kimi **çuvaşlar** haqqında çox miqdarda fərziyyə irəli sürməkdədir.

Yəni, **çuvaşlarla** bağlı tarixi ədəbiyyat, bunların etnik təşəkkülü mövusunda nəzəriyyələrdə çox fərqli və bir-birləriylə ziddiyyət təşkil edən fikirlər var və sıradan bir oxucu üçün bunların harda doğru, harda yalan söylədiklərini anlamak tamamilən imkansızdır. Hər hansı bir yozumu doğru bir şəkildə anlamaq və dəyərləndirmək üçün, bu nəzəriyyələrin yaradıldığı və qohum elmlərdəki inkişafa dayanaraq dəyişdirildiyi şərtləri gözlər önünə sərəcəyik.

Məsələn, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvləri XVIII əsrdə Çuvaş bölgəsindəki incələmələrinə başladıqları zaman, Çuvaş yaşayış məntəqələrinin Fin-Uqorlar ilə yanyana yerləşdiyini və Çuvaş xalqının Fin qiyafələri geydiyini ortaya

çıxarmışlar və **çuvaşların** yerli finlər olduğu nəticəsinə gəlmişlər. Bu dönmənin həmə-n-həmə-n bütün öndə gələn elm adamları bu fikri paylaşmaqdaydılar. Bu elm adamlarından bəzilərinin adları bunlardır: Erdmann, Qarcey, İsaak Maas, Georgi, Miller, Qmelin, Falk, Kastrin, Alkvist, Karamzin, Polevoy, Firsov, Radlov və digərləri. Ancaq, qohum elmlərin mütəxəssisləri, antropoloji xüsusiyyətləri, etnik mədəniyyətləri və dilləri baxımından Fin-Uqorlardan kəskin bir şəkildə fərqlənən **çuvaşların** heç də Finli olmadığını təsdiq etdikləri zaman, tarixçilər başqa hipotezlər irəli sürməyə məcbur qalmışdılar. Bu səfər də, **çuvaşların** yerli soyları haqqında əhkam kəsilərək, bunların tamamilə müstəqil bir köklə ayrı bir millət olduqları və tarix öncəsindən bəri öz torpaqları üzərində

yaşadıqlarına dair bir hipotez irəli sürülmüşdür. Yerli intellektuallar arasından bu hipotezin ardıcılıarı, bir şüar belə hazırlayaraq «**Çuvaşlar** çuvaşlardan törəmişlər, başqalarından deyil; bunlar ən erkən zamanlardan bəri öz torpaqları üzərində yaşamaqdadırlar» deyirdilər. Ancaq arxeoloqların, apardıqları araşdırmalar nəticəsində Çuvaş bölgəsi və qonşu bölgələrdə qədim **çuvaşlardan** qalan heç bir arxeoloji tapıntının olmadığından dolayı, bu yozumu da isbatlamaqda uğursuz oldular. Beləcə, arxeoloqlar, "kive syava" tipi paqan dəfn sahələri kimi təmsil edilən bu Çuvaş arxeoloji abidələrinin, Çuvaş məntəqələrinin və kirəmət kartı deyilən məbədlərin Monqol istilasından sonra ortaya çıxdıqlarını göstərməkdədir. Ayrıca, yazılı qaynaqlar **çuvaşların** qədim zamanlarda burada yaşamadığını və bu torpaqlarda, ilk olaraq, sadəcə beş yüz il öncə göründüklərini göstərməkdədir.

Bundan sonra, bir çox tarixçi **çuvaşların** İdil bulqarlarının soyundan gəlmiş ola biləcəklərini düşünməyə başladı. Bu fikir bir çox elm adamı tərəfindən olduqca mümkün bir yaxınlaşma olaraq görüldü, çünki bulqarlar Monqol

istilasından sonra tarix səhnəsindən silinirkən, bundan çox qısa bir müddət sonra **çuvaşlar** meydana çıxdılar. Bu üzdəndir ki, bəzi tədqiqatçılar Bulqar kökü fikrini dəstəkləmişdilər. Bu alimlər: Tatişev, Şafarik, İlminski, Kunik, Aşmarin, Qombocz, Kaxovski, Dimitriyev, Malyutin, Baskakov və digərləri. Bütün bu tədqiqatçılar, «Monqol istilasından öncə İdil sol sahilində yaşamaqda olan və Çuvaş dili danışan İdil bulqarları, 1236-cı ildə Monqol orduları tərəfindən dağıldı və bunlar İdil sağ sahilinə köçərək, burada **çuvaşlar** deyə çağırılmaya başladılar» görüşünü müdafiə edirlər. Orta İdil tatarlarının da, özlərinin bulqarların soyundan gəldiyini düşünmələrindən və hətta Bulqar keçmişlərini xatırlamalarından dolayı, istila sırasında bulqarların bir qisminin Volqanın sol sahilində qaldığı və bunların zamanla tatarlara çevrildiyi; Volqanın qarşı sahilinə keçənlərin isə zamanla **çuvaşlara** döndüyünə inanılmasına qərar verildi.

Tatarların müsəlman və **çuvaşların** paqan olduğu gerçəyindən yola çıxaraq, bu elm adamları sol sahildəki bulqarların müsəlman qalmağa davam etdiyinə, ancaq sağ sahildəki bulqarların İslamı tərk edərək **çuvaşlara** döndüklərini düşünmək üzərinə fikir birliyinə vardılar. Bu yozumdakı Bulqar hipotezi tarixçilər arasında böyük bir şöhrət qazanaraq, bir sıra rəsmi tarixə döndü və bir çox ölkədə tarix haqqındakı dərsliklərə, monoqrafiyalara və referans lüğətlərinə həkk olundu.

Yenə qohum elmlərdən alimlər, daha sonra tapdıqları yeni kəşfləriylə, bu Bulqar hipotezini də rədd etdilər. Dilçilər bulqarların Çuvaş dilində danışmayıb, yaygın bir Türkcə danışdıqlarını isbatladılar. İlahiyatçılar isə yüzillər boyunca bulqarların səmimi müsəlman olduqlarını və bu üzdən Volqanı keçdikdən sonra paqan **çuvaşlara** dönmələrinin imkansız olduğunu, çünki İslam tarixində heç bir zaman belə bir hadisə yaşanmadığını isbatladılar. Arxeoloqlar və etnoqraflar da, texnologiyaları, iqtisadi və məhsulda inkişaf səviyyəsi baxımından **çuvaşların** bulqarlardan böyük ölçüdə fərqli olduğunu sübut etdilər. Çünki, bulqarlar dəmirçilik və zərgərlikdə son dərəcə qabiliyyətli ikən və məhsulları hələ də bir çox muzeyi bəzərkən, **çuvaşlar** zərgərliyi heç bilməməkdəydilər. Bulqarlar yaxşı dəbbaq idilər və boyayaraq işlədikləri dərilər «bulqar tovar» olaraq bilinməkdəydi və Şərqdə bir çox ölkədə bu xüsusiyyətləriylə şöhrət qazanmışdılar; **çuvaşların** isə dəriçilik inkişaf etməmişdi. Bulqarlar usta dulusçuydular və bunların cilalı keramikaları bütün Orta Volqa bölgəsində bilinməkdəydi; **çuvaşlar** isə, sadə dulus xaricində dulusçuluqdan anlamaməkdaydılar. Əsas olaraq, bulqarlar sənətkardılar, **çuvaşlar** isə yaxın zaman qədər sənətkarlıqla məşğul olmamışdılar. Əgər bulqarlar **çuvaşların** atası olmuş olsaydı, yüzillər boyunca uyguladıqları bütün mədəniyyətlərini sadəcə və bəsit bir şəkildə Volqanı keçməklə anidən itirmiş olaməzdılar. Yaxın elm şöbələrinin bu dəlilləri və daha bir çox sübutlar, tarixçiləri Bulqar hipotezinin yanlışlığı haqqında mütləq bir şəkildə inandırıldı.

Ancaq, bu hipotezin bütün çaşqınlıqlarını fərq etmələrinə rəğmən, bu hipotezin bəzi tez canlı müdafiəçiləri, bu hipotezi yenə də doğrulamağa təşəbbüs etdilər. Məsələn, Prof. Aşmarin, uzun zamandır bu görüşü irəli sürməkdədir; əgər bulqarların özü **çuvaşlara** dönmədilərsə, bunlar onların

müttəfiqi oldular, **çuvaşların** adının Çuvaş dilini danışdıqları iddia edilən suvarların adından gəldiyi qənaətinədir. Bu tədqiqatçının da öz ardıcılıqları vardır; oxucularını **çuvaşların** suvarların soyundan gəldiyinə inandıran Çuvaş tarixçi Dimitriyev kimi. Fəqət, arxeoloqlar Tankeevska yaxınlarındakı Suvar məzarlıqlarını və suvarların qədim yaşayış məntəqələrini qazdıqlarında, dəfn edilmiş olanların **çuvaşlar** olmadığını, maskalı olaraq dəfn edilən bu şəxslərin tipik Uqor olduqlarını gördülər. Macarlarla əlaqəli olan bu millətlər, özlərini üzlərində maska olduğu halda dəfn etmə adətinə sahib olan Xantı və mansilərdir. Daha sonra isə, suvarların X-XIV əsrlərdə bulqarlar tərəfindən asimilyasiya edildiyi və türkləşdirilmiş soylarının hələ tatarlarla birlikdə Tatarıstandakı yaşayış yerləri olan İk-Suvar, Nir-Suvar, Şam-Suvar, Yana-Suvar (Yantsevari) və digər bölgələrdə yaşadıkları ortaya çıxarılmışdır. Yəni, suvarlar da **çuvaşların** ataları ola bilməz.

Daha sonraları, Çuvaş tarixçilər Kaxovski və Malyutin, **çuvaşların** yaxşı bilinən Türkcə danışan bulqarların soyundan gəlmədiyini, əksinə çox tanınmayan Çuvaşca danışan bulqarların soyundan gəldiyini isbatlamağa çalışmışdılar. Bunlara görə, qədim zamanlarda Orta Volqa bölgəsində **çuvaşların** atası olan Çuvaşca danışan bulqarlar eyni dönmədəki Türkcə danışan və tatarların ataları olan **çuvaşlarla** yanyana yaşamaqdaydılar. Bu versiya olduqca çəkiçi görünür. Amma, bu «Çuvaşca danışan bulqarlar» sadəcə xəyallarda yaşamayıb gerçək dünyada da var oldularsa; biriləri hər hansı bir yerdə və hər hansı bir zamanda bunlara şahid oldu ya da bunlardan bəhs etdiysə; ya da bu «bulqarlar» yer üzündə ən azından, "kive syava" tipi Çuvaş paqan dəfn ərazisi, Çuvaş məntəqələri ya da kirəmit kartı məbədləri kimi kiçik bir iz buraxdıysa bu hipotezə inanmaq belə mümkündür.

Fəqət, heç kimsə nə bu **çuvaşların** «ataları»nı gördüyü üçün, nə də bunlardan qalan arxeoloji qalıntıları tapdığı üçün bu hipotezin də sadəcə və sadəcə bəzi xəyalpərəstlərin boş-boş danışmaları olduğu isbatlanmışdır. Əsas olaraq danışacaq olursaq, bütün ümumiləşdirmələri və yozumlarıyla birlikdə Bulqar-Suvar hipotezinin tamamı çoxdandır köhnəlmiş və gündəmdən düşmüşdür.

Qeyd edilən ümumiləşdirmələr və hipotezlərdən tam olaraq bəhs etdik, çünki tarix haqqındakı dərsliklərdə, monoqrafiyalarda və **çuvaşlar** haqqında yazılmış tarixi ədəbiyyatda yaygın bir şəkildə bu hipotez və ümumiləşdirmələrlə qarşılaşla bilməkdədir və bunların əksəriyyəti oxucuları aldatmaqdadırlar. Bununla birlikdə, bu hipotezləri fərqləndirən, oxucu, bizim sonra anladacaqlarımızı qavramaqda çətinlik çəkəcəkdir.

Bizə **çuvaşların** gerçək atalarını göstərən yenə arxeologiya, etnoqrafiya və dilçilik kimi yaxın elmlər olmuşdur. İki əsrdən daha artıq bir müddətdir tarixçilər Orta Volqa bölgəsində olan öncəki millətin **çuvaşların** etnik təşəkkülünü yaradan millət olduğunu iddia edərkən, yaxın elmlər **çuvaşların** atalarının Hun-xəzərlər olduğunu göstərən önəmli kəşflər etmişlər. Bu nəticəyə çatma bilmək üçün bir çox mərhələdən keçmək lazım gəlirdi. Birincisi, dilçilər Çuvaş dilində qədim İbranicənin söz xəzinəsindən çox miqdarda söz olduğunu sübut etmişlər. Bu sözlərin alınmasının sadəcə ölkə hakimiyyətinin Yəhudi inancına malik xaqanların əlində olduğu Xəzər xaqanlığında mümkün ola biləcəyi anlaşılmamışdır. İlahiyyət elmlərindəki mütəxəssislər də, daha sonra, Çuvaş paqanlığı dininin, yenə sadəcə Xəzər xaqanlığından alınması mümkün olan, Yəhudiliyin doqma və fətişlərinə sahib olduğunu ortaya çıxarmışdılar. Etnoqraflar da, qədim Çuvaş paqan dininin ardıcılarınının uygulamalarında, Yəhudi yas məclisləri, Yəhudi evlilik adətləri və sairə kimi bir çox Yəhudi xalq ənənəsinin gözləndiyini isbatlamışdılar. Ancaq, ən qərarlı hökm, qədim Xəzər xaqanlığının torpaqları üzərində Çuvaş tipindəki paqan dəfn yerləri və Çuvaş məbədləri tapan arxeoloqlar tərəfindən verilməkdəydi. Bütün bu tapıntılarından sonra gələn nəticə, **çuvaşların** Orta Volqaya qədim Xəzər xaqanlığından gəldikləridir və bu nəticə bir az sonra bəhs edəcəyimiz bütün öndə gələn tarixçilər və etnoqraflar tərəfindən doğrulanmışdır: Fraehn, Fuchs, Sboyev, Malov, Rittikh, Hunfalvi, Komissarov, Kuzmin-Yumanadi və digərləri.

Ancaq **çuvaşların** xəzərlərin soyundan gəldiyini söyləmək həmən-həmə heç bir şey söyləməmək anlamına gəlir, çünki xəzərlər əsla bir xalq olaraq var olmamışdılar. Yenə də, qədim zamanlarda «xəzərlər» olaraq adlandırılan bir çox tayfanın yaşadığı bir yer olan bir Xəzər ölkəsi

vardı. Xəzər xaqanlığının dağılmasından öncə belə, burada sadəcə bir deyil, üç fərqli etnik qrup yaşamaqdaydı: Türko-xəzərlər, Hunno-xəzərlər və Yəhudi xəzərlər. Dilçilər də, bu üç qrupdan hansının **çuvaşların** etnik təşəkkülünü təşkil etdiyi sorğusuna, bugün Hunno-xəzərlərin sahib olduğu kimi dəyişmiş haliyla bir Türkcə işlənən ikincisini göstərmək surətiylə, bir cavab verməkdədirlər. Bundan sonra gələn nəticədə isə, **çuvaşların** atalarının Orta Asiyadan gəlmiş olan Hunno-xəzərlər olduğu bildirilməkdədir. Aşağıdakı elm adamları da eyni görüşdədirlər: Aristov, Bartold, Xattori, Firsov, Munkaçi, Ramstedt, Qumilyev və digərləri.

Bu Hunno-xəzərlərin kim olduqları və haradan gəldiklərini anlamaq bilmək üçün, indi tarixlərinə belə bir baxaq. Qədim Çin yazılı qaynaqlarına görə, bir zamanlar çox güclü olan Hun tayfaları, hələ yazılı tarixə keçilməmiş olan bir erkən dövərdə, Orta Asiyada, Monqolustan torpaqları üzərində yaşayan və özlərini «insan» ya da «xalq» anlamına gələn bir Monqolca ad olan «Hun» deyə adlandıran bir xalqdır. Bütün monqollar kimi bunlar da köçəri heyvandarlıqla məşğul idilər. Antropoloji xüsusiyyətlərinə görə isə, bunlar bəzi kiçik Avropalı xüsusiyyətləriylə Monqoloid idilər. Hunlar, Hunca danışmaqdaydılar və proto-Monqol bir dil olan Hunca, Türkcə, Çincə və Ön Sibir dillərindən ünsürlər əhatə edirdilər. Bir Çin mütəxəssisi (Sinoloq) olan və uzun bir müddət qədim Çincə yazılı bəlgələrdən istifadə edərək qədim hunların tarixi və dilərini araşdıran Rus bilim adamı N. Biçurin, hunların monqolların atası olduğu və bunların dilinin basqın bir şəkildə Monqolca olduğu nəticəsinə gəlmişdir. B. Berqman, P. Pallas, Yu. Venelin, D. İlovaiski, K. Neumann kimi bəzi digər araşdırmaçılar da, digər bəzi fikirləri də ifadə etmələrinə rəğmən, eyni nəticəsiyə gəlmişlər.

Miladdan sonrakı ilk illər ya da ilk əsrlərdə, bir zamanlar tək kütlə halında və monolitik olan Hun tayfası Şimali və Cənubi hunlar olmaq üzrə iki qrupa bölündü. Qısa bir müddət sonra, Cənubi hunlar çinlilərlə bir ittifaq bağlayarkən, daha doğrusu onlara qatılırkən; Şimali hunlar çinlilərin və öz soyundan olan cənubluların düşməni olmağa davam etdilər. Miladdan sonra 124-cü ildə, Şimali hunlar Cənubi hunları və çinlilərdən ibarət ortaq güclər tərəfindən ağır bir məğlubiyyətə uğradıldı

və qərbə doğru başıboş bir şəkildə qaçmağa məcbur edildilər: İlk öncə, Şimali Qərbi Monqolustana, sonra, Cənubi Sibirə və ən sonunda Avropaya. Asiyadan Avropaya doğru köç edərkən yolları üzərindəki dəyişik köçgünlərlə birləşdilər, «Xalqların Böyük köçü»nü başlatdılar və 370-ci ildə çox dilli beş ana tayfadan ibarət bir birlik, hunlar adı altında Avropanı istila etdi və burada bir Hun dövləti qurdu. Bu Hun dövlətinin parçalanmasından sonra, bunlar Xəzər dövləti ərazisinə yerləşdilər və burada Hun-xəzərlər adıyla tanındılar. Hələ Avropaya çatmazdan öncə, Aral gölü yaxınlığında olarkən, Çin qaynaqlarında Kanqyuy olaraq keçən böyük bir Türk tayfası ilə birləşmişdilər. Bu tarixdən sonra hunlar, türklər tərəfindən mühasirə edilmiş və bundan sonrakı qədərlərinin tamamı Türkcə danışan dəyişik tayfalar və millətlərlə bağlantılı hala gəlmiş və bu bağıntı sayəsində də tədricən **çuvaşlara** dönüşmüşdülər.

Əsasən bütün **çuvaşların** etnik təşəkkülü təməl olaraq proto-Monqol dillərinin şimali hunlar tərəfindən Türkcənin lehinə dəyişdirilməsini əhatə edir. Antropologiya, mədəniyyət və həyat tərzləri kimi digər sahələrdə, türklərdən çox az fərqliliklər göstərməkdəydilər. Öz proto-Monqol dillərindən Türkcə lehinə dəyişiklik etmələri elə bəsitcə Hunca söz xəzinəsinin Türkcə lehinə iqaməsindən ibarət deyildi, bunu, öz Monqol fonetikasının tərz və şərtlərindən sonra alınan Türkcə sözlərin kəskin bir dəyişimi və pozulması təqib etdi. Bu üzəndən, «z»nin yerini «r» (rotasizm) aldı, «ş»nin yerini «l» (lambdaizm) və «k» (g) nin yerini «h» (şetasizm) aldı. Aşağıda, alınan Türkcə sözlərin Hun-xəzərləri tərəfindən necə tələffüz edildiyinin nümunələrini tapacaqsınız: «boz»-»bor» (buz), «iz»-»ir» (iz), «səkir» — «səkir» (səkir), «toqoz»-»toqor» (doqquz), «otoz»-»otor» (otuz), və sairə. Bu durumda lamdaizm prinsipini təqib edən aşağıdakı Türkcə sözlərin Hunca tələffüzləri belədir: «kəməş»-»kəməl» (gümüş), «zitməş»-»zitmel» (yetmiş), «kiş»-«kil» (qış). «k» («q») yerinə «h» səsinin iqaməsinin səbəb olduğu transformasiyalar da belədir: «kara»- «hara» (qara), «katı»- «hatı» (katı), «kapka»-«hapha» (qapı), «qaynaq»- «haymaq» (qaymaq), və sairə. Bütün bu dəyişmiş sözlər danışanların bir alışıqlığı halına gəlmiş və danışmalarında qalmışdır. Bunu dilin qramatik tərkiblərinin bərabər zamanlı dönüşümü izləmişdir,

bu da uzun vədədə yeni bir rotasizing bir ləhcənin təşəkkülünə yol açıb daha sonra da Çuvaş dili halına gəlmişdir.

Beləcə, Çuvaş dili, Türkə sözlərin proto-Monqol səs formalarına girməsiylə, yəni, Türkə sözlərin proto-Monqol səsləri ilə materiallarının bir nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu müddət, hunların böyük ölçülü bir türkləşdirmə müddətiylə bərabər zamanlı olaraq yer almışdır. Bu baxış bucağından, Çuvaş dili dilçilərin üzərinə bolca yazdıqları Altay dil ailəsinin varlığı ilə heç bir ilişkisi olmadan müstəqil təşkil olunmuşdur. Bir Türk r-dil ailəsi olmadığını və sadəcə aşağıdakı üç qrup xalqın bu dili danışdığını düşünürük: **Çuvaşlar**, kəbərler **çuvaşlardan** ayrılaraq Macaristana gedənlər və Bulqar-tatarlarla qarışan besermənlər.

Çuvaşların atalarının türkləşdirilməsi, hunlar və Çuvaş dilinin təşəkkülü müddətinin tamamı üç mərhələyə bölünə bilər. Birinci mərhələ, Türkə sözlərin alınaraq proto-Monqol fonetikasının şərtlərinə görə dəyişdirilməsiylə, ki, bu r-ləhcəsinin və daha sonra da Çuvaş dilinin ortaya çıxmasına vəsilə olmuşdur, xarakterizə edilə bilər. Xronoloji olaraq, bu mərhələ «Xalqların Böyük köçü» və Hun dövlətinin varlığını sürdürdüyü dönmə bərabər gəlməkdədir.

Nəzəriyyədə, **çuvaşların** bir etnik qrup olaraq tarix səhnəsinə çıxdıqları tarixi 820-ci il olaraq qəbul edə bilərik. Bu tarixdə, Xəzər xaqanlığındakı hunlar iki qola ayrılmışlar və bunlardan biri «çuaş» ya da «çuvaş» şəklində adlandırılırkən, digərləri «kəvər» ya da «kəbər» şəklində adlandırılmışdılar. Nə var ki, «çuaşlar»dan Bizans qaynaqlarında heç bəhs edilməməkdədir. Qaşqarlı Mahmudun məşhur əsəri «Divan-ı Lüğət-it Türk»də də Çuvaş dili və Çuvaşca sözlərdən bəhs edilməməkdədir, çünki XI-XII əsrlərə geri döndüyümüzdə, bu tarixlərdə Don çayının alt bölgələrinə yerləşən **çuvaşların** ataları türklərdən çox uzaqlarda yaşamaqdaydılar və «Çuvaş» adıyla hələ çağrılmamaqdaydılar. Qonşuları bunları ya «hunlar» ya da «xəzərlər» şəklində adlandırmaqdaydı. Rus salnaməçilər, bunları öncələri «Kozarı Belovezhskie», «Khazars Sarkelskie» şəklində adlandırmaqdaydılar, daha sonra isə Volqanın sağ tərəfindəki dağlıq bölgənin şərtlərinin xasiyyətlərinə etmiş təsirlərinə qəsdən «Dağlı tatarlar» deyilməkdəyidilər.

Çuvaşlar isə özlərini «sin» («adam», «xalq») diyə çağırmaqdaydılar, buna ən yaxşı dəlili daha öncə yerləşmiş olduqları yerlərin adları sadalamaqdadır: Sinpur, Sarsin, Saksin və sairə.

Çuvaşların tarixi. Çuvaşların qədim dövrlərinə aid yetərli bilgi yoxdur. Yazılı qaynaqlarda haqlarında bilgi olmaması, mənşələrinə dair müxtəlif fərziyyələrin ortaya atılmasına səbəb olmuşdur. Bir Çuvaş atasözü, “Çävaş kənəkinə ənə sinə” (Çuvaş kitabını inək yemiş) deyərək öz keçmişlərinə aid yazılı bilgilərin itdiyini ifadə edir. Aralarında dolaşan rəvayətlərə görə çox qədim zamanlarda Qaradənizin şimali sahillərindən köç etmişlər, keçid verməyən sıx meşələrdə dolaşaraq indiki yurdlarına gəlmişdilər. Çeremislərin **çuvaşlara** “Quruk-mari” (dağ adamı) demələri də bu rəvayəti dəstəkləyici mahiyətdədir.

Bəzi tədqiqatçılar **çuvaşların** qədim sabirlərin törəmələri olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, sabirlər V əsrdə İtil (Volqa) çayı boyunca Xəzər dənizinə, daha sonra isə bir qismi Qafqazı keçərək Anadoluya qədər yayılmışlar. Sibir əvvəllər Ob çayının orta və aşağı hissəsinə deyilmişsə, sonradan Sabirlərin İrtiş çayı və Baykal gölünə doğru yayılmaları nəticəsində nəhayət Kamçatkaya qədər uzanan bütün Quzey Asiyaya "Sibir" deyilmişdir. Ərəbdilli mənbələrdə bu ölkənin adı "Sibir" və ya "İbir", Çin mənbələrində "Si-bi-rh" və "Bissibur" kimi qeyd edilmiş, rus mənbələrində də "Sibir" kimi göstərilmişdir. (B. Ф. Каховский, Происхождение чувашского народа, Чебоксары, 2003.)

Rus xronikalarında **çuvaşların** adı XVI əsrin əvvəllərində (ilk dəfə 1521-ci ildə) keçməyə başlamış olmaqla birlikdə tarixləri daha gerilərə gedir. Miladdan sonra IV əsrdə Orta Asiyadan İdil (Volqa çayının) qərbinə köç edən bulqarların soyundan gəldikləri aparılan filoloji və tarixi araşdırmalarla açıqlıq qazanmışdır. Orta İdil bölgəsində qurulan Bulqar dövlətinin hakimiyyəti altına daxil olan **çuvaşlar**, IX əsrin sonlarına doğru Türkiстанdan və digər müsəlman ölkələrindən İdilə gələn tüccarların təsiriylə ilk dəfə İslamı tanıdılar. Bulqar dövlətinin monqollar tərəfindən yıxılmasından sonra (XIII əsrin ilk yarısı) Qızıl Ordalıların hakimiyyətlərinə tabe olan **çuvaşlar**, XV əsrin əvvəllərində Qızıl Orda dövləti kiçik qruplara bölünüb, Qazan xanlığı qurulduğunda (1437) bu xanlığın sərhəd-

sınırları içində qaldılar. Rus çarı İvan Qroznı Qazan xanlığına son verərək torpaqlarını işğal edincə (1552) **çuvaşlar** əvvəlcə ruslara qarşı üsyan etdilər, fəqət 1556-cı ildə təslim oldular. Bu tarixdən etibarən rusların **çuvaşlar** üzərindəki hakimiyyəti başladı və kəsintiyə heç uğramadan günümüzə qədər davam etdi. Rus idarəsi **çuvaşların** xristianlaşdırılması üçün çox çalışdı. Bu məqsədlə bəzi misionerlər Çuvaş dilini öyrənmiş və İncili bu dilə çevirmişdilər. Rus səlahiyyətliyərin təzyiqi ilə Provaslavlıq məzhəbi bölgədə rəsmi din olaraq qəbul edilməsinə rəğmən milli ənənələrinə son dərəcə bağlı olan **çuvaşlar** qədim dinlərini gizlicə davam etdirmişlər, ancaq bunlardan şimalda yaşayan bəziləri xristianlığı tam mənimsəmişdilər. XVIII və XIX əsrlərdə xristian olmaları xüsusunda **çuvaşlar** üzərində böyük təzyiqlər uygulanmışdır.

XIX əsrin ortalarına qədər Çuvaşıstanda hələ də feodal-təhkimçilik münasibətləri qalırdı. Təhkimçiliyin qalması ölkədə kapitalist münasibətlərinin ilkin əlaməti olan əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını dayandırır. Təhkimli təsərrüfatının böhranı nəinki mülkədar torpaqlarını, həm də ideal və dövlət kəndlilərinin mülklərini də əhatə etmişdi. Çarizm Rusiya imperiyasında və onun ucqarlarında təhkimçiliyin onun hakimiyyəti üçün təhlükəli vəziyyət aldığını nəzərə alaraq 1861-ci ilin 19 fevralında təhkimçiliyin ləğv olunması haqqında fərman verdi. Çuvaşıstanda hər bir mülkədar kəndlisinə 6,1 desyatin torpaq verilirdi. Artıq torpaq sahəsi ilə mülkədarların xeyrinə kəsilib götürülürdü. Bu cür «kəsik torpaqlar» Çuvaşıstanda 39% təşkil edirdi. Kəsikləri isə kəndlilər məcbur olub müəyyən şərtlər əsasında mülkədarın xeyrinə becərirdilər.

Mülkədar kəndliləri haqqında 1861-ci il 19 fevralında verilən əsasnamədən bir qədər sonra- 26 iyun 1863-cü ildə udel kəndliləri haqqında da fərman verildi. Bu andan etibarən onlar şəxsi mülkü olan kəndlilər cərgəsinə daxil edildi və 49 il müddətində xəzinə pulunu ödəməklə ona verilən torpağa sahib olmalı idi. Çar hökuməti udel kəndlilərindən gələn gəlirin hər il 3 milyon manat ödəmək şərti ilə 1914-cü ilə qədər 100 milyon manat olacağını müəyyənləşdirmişdi. Çarın gözlədiyi bu gəlir isə xeyli əvvəl- 1898-ci ildə yerinə yetirildi. Çar hökuməti udel kəndlilərindən gələn gəlirin vaxtından əvvəl ödənilməsindən istifadə edərək torpağın satış qiymətini 25

dəfə qaldırdı və 25 iyun 1865-ci ildə verilmiş çar qanunu ilə udel kəndlilərini özünün «xüsusi əmlakı» elan etdi. 24 noyabr 1866-cı ildə dövlət kəndliləri haqqında verilən qanuna görə isə kəndlilərə əvvəllər (icma formasında) istifadə etdikləri icma torpaqlarını satın almaq hüququ verildi.

Dövlət kəndliləri aldıqları torpaqların pulunu 44 il müddətində (1887-ci ildən başlayaraq 1930-cu ilə qədər) ödəməli idilər. Çuvaşıstanda kəndlilər yalnız əvvəllər icmada becərdikləri torpaqlara sahib ola bilirdilər, onların meşədən istifadə etmə hüquqları nəzərə alınmamışdı. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərində Simbirski quberniyasının kəndlilərinin ixtiyarında 1,1%, udel və xəzinənin ixtiyarında 61,4% mülkədarların ixtiyarında isə 37,5% meşə sahələri var idi. Beləliklə meşələr tamamilə təhkimçi sahibkarların ixtiyarına keçmişdi. Xəzinə və udellər meşələri yalnız qırılıb satılmaq üçün verirdilər. Meşə qırılmasından böyük gəlir gözləyən sənaye-ticarət burjuaziyası bu sahələri ələ keçirdilər. İslahat kəndliləri şəxsən azad etdi. İndi kəndlilər xüsusi mülkiyyətə malik ola bilər, ticarət işləri ilə məşğul ola bilirdi. Şəxsi azadlıq əldə etmiş kəndlilər inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesi üçün ucuz işçi qüvvəsinə çevrildilər.

Təhkimçilik hüququnun ləğv olunmasının ardınca çar hökuməti 1864-cü ilin 1 yanvarında «Zemstvo haqqında əsasnaməni» təsdiq etdi. Qəzalarda və quberniyalarda seçki yolu ilə qəza və quberniya zemstvo idarələri yaradıldı. Zemstvo idarəsinə nümayəndələr zadəganlar, tacirlər və varlı kəndlilər içərisində seçilirdi. 1870-ci ildə şəhər dumalarına da seçkilər bütün təbəqələr içərisindən aparılırdı. XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Çuvaşıstanda Rusiyada 1864-cü ildə qəbul olunmuş məhkəmə qanunları işləməyə başladı. Çuvaşıstanda, imperiyanın mərkəzində olduğu kimi bütün təbəqələrin iştirak etdiyi volost barışıq məhkəməsi, qəza barışıq məhkəməsinin qurultayı və quberniya şəhərlərində dairə məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi.

1864-cü ildə «İbtidai xalq məktəblərinin vəziyyəti haqqında» əsasnamə təsdiq olundu. Məktəblərdə dərslər (1870-ci ilə qədər) ancaq rus dilində tədris olunmalı idi. Kəndlərdə ilkin olaraq yaradılmış zemstvo məktəblərində müəllimlər çatışmır və əyani vəsaitlər isə yox dərəcəsində

idi. 1874-cü ildə qəbul edilən yeni hərbi əsasnaməyə görə əsgəri xidmətə 20 yaşından çağırılmağa başlandı. Xidmət quru qoşunlarında 6, donanmada isə 7 il 130 müəyyənləşdirildi. İslahat nəticəsində Çuvaşistanda kapitalist münasibətləri güclənir, torpaq isə getdikcə daha çox əmtəə xarakteri danışmağa başlayırdı. Xəzinə, udel, mülkədar, din xadimləri və tacirlər tərəfindən torpaqlar kəndlilərə icarəyə veriliridilər. İcarəçi kəndlilər içərisində kiçik torpaq sahələri olan kəndlilər də var idi, hansı ki, onlar bazara daha çox məhsul çıxartmaq üçün əlavə torpaq sahələri götürürdülər. Belə ki, 1877-ci ildə Çuvaşistanda 8 qəzanın kəndliləri «kəsik torpaqlardan» başqa 21 min desyatin, 1905-ci ildə isə 80 min desyatin əlavə torpaq sahələri götürmüşdülər.

1892-ci il məlumatına görə yenə həmin 8 qəzanın (Alatır, Buin, Kurmuş, Kozmedemyan, Tetyuş, Sivil, Çeboksar və Yadrin qəzaları) kəndlilərində «kəsik» və alınmış torpaqlardan başqa 93 min desyatin əlavə torpaq sahəsi icarəyə götürmüşdülər. Kəsik (nadel) torpaqlarından 112 min desyatini də, hətta icarəyə verilmişdi. Buna səbəb kəndlilərin əksəriyyətinin qoşqu atlarının olmaması idi, belə ki, torpaq boş qalmasın, deyə icarəyə verilir. Çuvaş kəndlilərinin kənd təsərrüfatında işlədikləri əmək alətləri sadə idi, amma əldə etmək kəndlilərə baha qiymətə başa gəlirdi. Belə ki, əsasən varlıların əkin torpaqlarında 2 tiyəli kotanlardan istifadə olunur, ancaq lazım gəldikdə varlılar onu böyük ehtiyacları olan kəndlilərə 100 pud və daha çox taxıla satırdılar. Düzdür, orta kəndlilər çox vaxt əmək alətlərini zemstvo idarəsinin anbarlarından alırdılar, lakin onlar alətlərin pulunu vaxtında vermədiklərinə görə onların ev əmlakları bazarda satışa qoyulurdu.

1905-ci ildə Qazan quberniyasının 5 çuvaş qəzasında bir kotan 28 kəndli təsərrüfatında növləşdirici maşın-180, əl ilə və atla hərəkətə gətirilən otbiçən maşın-500, təsərrüfatda işlədilmişdi. 131 Kozmodemyan, Çeboksar və Yadrin qəzalarının 12 volostunda bir dənə də olsun kotan yox idi. Məhsulun becərilməsi ən çox qoşqu heyvanlarından asılı idi. 1898-ci ildə Çuvaş-Sorminin və Böyük Şatmin volostlarının 23 kəndində-atsız kəndlilər bir «kəsik» torpaqdan 16 pud, bir atlı kəndli-24, ikiatlı-44, 3atlı-58, 4 atlı-65, 5 atlı isə 120 pud taxıl məhsulu götürmüşdülər. Kəndli-

lərin alıcılıq qabiliyyəti mövsümi xarakter daşıyırdı. Tədqiqatçıların məlumatına görə Tetyuş qəzasının Alkeev volostunun 11 çuvaş kəndində kəndlilərin 10%-i taxıl alışı və satışında iştirak etməmişdilər: yalnız 30% taxıl satmış, 27% isə almışdı. Ümumilikdə isə 33% kəndli alışı və satışda iştirak etmişdi. Həmçinin kəndlilər payız vaxtlarında taxılı ucuz satır, qolçomaqlar isə alırdılar. Yaz fəslində isə qolçomaqlar taxılı baha satır, məcburiyyət qarşısında qalan kəndlilər isə baha qiymətə onu alırdılar. Aclıq və qıtlıq illərində kəndlilər böyük taxıl ehtiyatına sahib olan «şrme-puyan»lardan ağır şərtlərlə taxıl alırdılar. Belə aclıq illəri («mayan çulyo») 1867, 1877, 1880, 1883, 1891-1892, 1897-1898-ci illərdə baş vermişdi. Xüsusilə ən dəhşətli aclıq 1891-1892-ci ildə olmuşdu. Dövlət aclıq çəkənlərə heç bir real köməklik göstərmədi. Nəticədə çoxlu sayda kəndli ailələri və heyvanlar məhv oldu, minlərlə kasıb və ortabab kəndli təsərrüfatları dağıldı. Kəndlilərin aclıq illərində gündəlik yeməkləri durna, qarğa, ətə çətin yeyilən digər quşlar, heyvanlar və meşə otları idi. Aclıq illərində kəndlilərin torpaqlarını qolçomaqlar və digər hakim təbəqələr çox ucuz qiymətə əllərindən alırdılar.

Belə ki, 1887-ci ilin axırlarında Yanqildin volostunun 17 kəndində 324 kəndli təsərrüfatı satılmışdı ki, hansı ki, həmin kəndlilərin boynunda 7 min manat dövlət borcu qalmışdı. Beləliklə, kəndlilərin torpaqsızlaşması prosesi nəticəsində qolçomaqlar kapitalist istehsal üsuluna keçərək təsərrüfatlarında muzdlu işçilərdən istifadə etməyə başladılar. Tezliklə, bazarlarda heyvandarlıq və quşçuluq məhsulları görünməyə başladı. Yadrin, Çeboksar və Sivil qəzalarında quşçuluq təsərrüfatının yaradılması nəticəsində yumurta istehsalı çoxaldı və hətta xarici bazarlara da göndərilirdi. Məsələn; Furensin firması İngiltərəyə qiyməti 2-3 manat olan qazlar və ev quşu göndərirdi. Kazanda 14 yumurta firması fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan da 3-ü Çuvaş tacirləri Selivanov qardaşlarına məxsus idi.

1868-ci ildə Qazan quberniyasının 5 qəzasının çuvaş volostlarında 1614 arı ailəsi saxlanılırdı ki, onun da gəliri 42 min manat olmuşdu. XIX əsrin axırlarında 400 iri və 100 kiçik arıçılıq istehsal təsərrüfatları qeydə alınmışdı. Ölkədə 700 bağ var idi ki, onlardan 200-ü iri idi. 1870-ci ildə Simbirski quberniyasının 560 kəndlisi bütün yetişdirirdi. Bu kəndlilərin də

əksəriyyəti Alatır qəzasının Stemas kəndinin sakinləri idilər. Maya göbələyi (maxorkanın bir növü) yetişdirməklə minlərlə kəndli təsərrüfatlarında məşğul olurdular. Tezliklə maya göbələyinin bavariya, boqem, isveç növləri geniş yayıldı. XIX əsrin sonlarında qiymətlərin aşağı düşməsilə əlaqədar maya göbələyinin istehsalı azaldı, ancaq bu çox çəkmədi. XIX əsrin əvvəllərində yenidən onun istehsalı çoxaldı və Çuvaşıstanda maya göbələyi (xmel) əkilməsi 800 desyatınə çatmışdı. XIX əsrin 70-80-ci illərində kустar istehsal sahələri kapitalizmin inkişafı nəticəsində iflasa uğramışdılar. Yalnız fərdi üsulla işləyən çəkməçilər, dəmirçilər və dərzilər qalmışdı. Belə ki, 1879-cu ildə isə onların sayı 10047 olmuşdu. (Qazan quberniyasının 5 qəzasına aid idi) İstehsalatdan sonra Çuvaşıstanda meşə təsərrüfatının sənaye üsulu 133 genişləndi. Kozmodemyan və Çeboksar qəzalarının minlərlə kəndlisi meşə istehsal təsərrüfatında işləyirdi. Çeboksarda meşə işçilərinin sayı 1875-ci ildə 1552 nəfər, 1879-cu ildə isə 277 olmuşdu. İstehsalata qədər çuvaşıstanda bir neçə fabrik və zavod var idi ki, hansı ki, bu müəssisələrdə təhkimli kəndlilər işləyirdilər. 1860-cı ildən 1905-ci ilə qədər olan 45 il müddətində kiçik müəssisələr birləşmiş və onlarda olan fəhlələrin də sayı artmışdı. Belə ki, bunu aşağıdakı cədvəldən görə bilərik: Illər müəssisələr fəhlələr 1860 10 565 1880 22 1018 1902 30 1291 1905 30 2278 1905-ci ildə isə belə idi: müəssisələr fəhlələr çaxır hazırlanan müəssisə 5 435 yeyinti-ərzaq məhsulları 2 157 ağac emalı 17 697 mexaniki müəssisələr 4 903 digər sahələr 2 86 Sənaye müəssisələrinin inkişafı öz növbəsində kənd təsərrüfatı və meşə istehsalına güclü təsir göstərirdi.

1881-ci ildə Çuvaşıstannın 8 qəzasında 2471 nəfər fəhləsi olan 672 ağac emalı müəssisələri işləyirdi ki, bu müəssisələrin də əksəriyyəti kənd yerlərində yerləşirdi. Çuvaşıstanda əsil fabrik və zavodlar XIX əsrin sonlarında yaranmışdı. Onların sayı 25-ə qədər olmuşdu. Bundan əlavə 14 parket və ağac doqrama, 4 çaxırçəkmə, 3 mexaniki emalatxana və s. müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir. Şəhərlər və onların əhalisi: Çuvaşıstannın ərazisində Alatır, Çeboksar, Sivil, Yadrin və Mariin-Posad şəhərləri var idi. Bundan başqa Çuvaşıstan əhalisinin idarəçilik baxımın-

dan tabe olduğu Kozmedemyan, Petyuşam, Buin və Kurmuş qəza şəhərləri Çuvaşistan ilə iqtisadi cəhətdən əlaqəli idi.

Çuvaşıstanda kapitalizm şəhərlərdən kənar təsərrüfatlarda inkişaf etdiyinə görə köhnə şəhərlər genişlənmədi və iqtisadi cəhətdən geridə qaldılar. Belə ki, 1859-cu ildə Çeboksarda 4696 nəfər sakin olduğu halda, bu rəqəm 1897-ci ildə 4738 nəfərə enmişdi. Ancaq Qazan dəmiryol xəttinin çəkilməsi Alatır şəhərinin yüksəlməsinə səbəb oldu və onun əhalisi 7573 nəfərdən 12209 nəfərə qədər artdı. XIX əsrin sonlarında isə Mariin-Posad şəhərinin əhalisi 2400 nəfər olmuşdu. Çuvaşıstannın əhalisi XIX əsrin sonlarında 16512 nəfər olmuş, 40 il ərzində isə 24137 nəfərə qədər qalxmışdı. Şəhərlərin sosial təbəqəsi müxtəlif idi. Belə ki, 1897-ci ildə Alatırda, Çeboksarda, Sivildə və Yadrində zadəganların sayı-1089, din xadimləri-750, tacirlər-170, meşşanlar-10903, kəndlilər-8365 və digər təbəqələr isə 460 nəfər olmuşdu. Şəhərlərdə əhalinin 3261 nəfəri ticarətlə, 5014 nəfəri əkinçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə, 2598 nəfəri nöker və xidmətçiliklə, 3569 nəfəri metal emalı, ağac doqrama, dəmiryolu, su və digər nəqliyyat sahələrində muzzdlu əməklə məşğul olurdular. Müxtəlif sənətkarlıq sahələrində isə 2529 nəfər adam çalışırdı. İnzibati idarələrdə, polis orqanlarında, kilsə-monastr və müxtəlif məmur xidmətlərində 2495 nəfər qeydə alınmışdı. Dövlət hesabına 703 nəfər yaşayırdı.

Xalq təhsili və tibbi idarələrdə 586 nəfər adam var idi. 1897-ci il siyahıya alınmasında müəyyən olunmuşdu ki, 4 şəhərdə yerləşən 581 sahibkar daimi olaraq mindən çox muzzdlu işçi qüvvəsindən istifadə edirdi. Əhali içərisində təbəqələşmənin nəticəsi olaraq meşşan və kəndli təbəqələri içərisindən burjuaziya və proletariat, inzibati idarələrə rəhbərlik edən zadəganlar içərisindən tacirlər və meşşan ailələri çıxırdı. Tədqiqatçı İ.N.Sırnev «Rusiya» kitabının 6-cı cildində Orta Volqaboyu haqqında yazdığı qeydində Çeboksar, Mariin-Posad, Alatır, Yadrin və Sivil şəhərləri haqqında geniş məlumat vermişdi. 1897-ci il siyahıya alınmasında kənd əhalisi içərisində konkret olaraq sinfi təbəqələşmənin faizi göstərilmişdi. Maldar kəndlilər içərisindən çıxan varlılar kənd əhalisinin 10%-ni, ortabablar 35%, kasıblar isə 55%-ni təşkil edirdilər. Varlanmış kəndlilərin bir hissəsinin böyük taxıl sahələri var idi və 67% təşkil edirdilər. Bundan

əlavə tacirlər 14% emal sənayeçiləri 19% səviyyəsində idi. Onların iqtisadi əlaqələrinin 79%-i kənd təsərrüfatı işləri ilə bağlı idi. Kənd əhalisinin 36%-ni «pauperlər» təşkil edir. Pauperlər kəndlilərin torpaqsız hissəsinin ən kasıb qrupu idi. Onlar borclu olduğu sahibkarlara te-tez haqsız-muzdsuz işləyirdi. Onlar zavod sahibkarlarının, mülkədarların və qol-çomaqların ehtiyat əmək qüvvələri hesab olunurdu. Əkinçilik təsərrüfatında məşğul olan kəndlilərin 30%-i dövlətə vergi verirdilər. Yerdə qalan kəndlilər isə yerli sənaye sahələrində işləyirdilər.

A.P.Enqelqard «Qazan və Orta Volqaboyunun digər quberniyalarında kəndli təsərrüfatı haqqında öçerkləri»ndə 1892-ci ildə yazırdı ki, əhali iş axtarır, o isə yoxdur. Məcburiyyət qarşısında qalan kəndli istənilən şərtlərlə mülkədar üçün işləyirdi. Yarımətəhkimli vəziyyətində qalan kəndlilər kəndi tərk edə bilmirdilər. Bu isə kapitalist sənayesinin inkişafına mane olurdu. Kəndlilər ağır vəziyyətə dözə 136 bilməyərək öz sahiblərinə qarşı çıxışlar edirdilər. Belə çıxışlar(1861, 1863, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1879) 1863-cü ildə Myatlevdə (Alatır qəzasında), 1865-ci ildə Kurmuş qəzasının 12 kəndində, 1866-cı ildə Yanqildin, Böyük Satmin və Ubeev ərazilərində (dini vergi- «ruqudan» imtina edilməsi), 1888-ci ildə Köhnə Urmarıda (silahlı çıxışlar), 1898-ci ildə Yadrin qəzasının Asakasin volostunda (37 kəndlinin mühakiməsinə görə) baş vermişdi. İqtisadi vəziyyətin canlanması 1894-cü ildə Qazan dəmiryolunun çəkilməsinə gətirib çıxartdı və bununla da Çuvaşistannın mərkəzini onu əyalətləri və qonşuları ilə əlaqələndirdi. (Alatır-Ibresi-Şıxranı-Urmarı- Tyurlema-Sviyajski-Kazan dəmiryol xətti). İndi Çuvaş əhalisi nəinki çay nəqliyyatı ilə (Volqa-Sura-Sivil-Sviyaqa-Kubiya-Bula su yolu) eyni zamanda dəmiryolu ilə də işləməyə başladılar. Nəticədə iri bazarları olan şəhərlər-Kozlovka, Poretskoy, Ibresi, Şıxazanı, Şıxranı, Urmarı və s. yüksəlməyə başladı.

Çuvaşistan ərazisində iqtisadi rayonların və onlar arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması öz nəticəsində ümumi mədəniməişət və dil birliyinin yaranmasına səbəb oldu. Əgər əvvəllər Çuvaşistanda aşağılar – «anatrilər-in» öz dili, yuxarı hakim təbəqələrin – «viryal» adlanan öz dili var idi və onlar məişətdə, ictimai yerlərdə hər bir təbəqə öz danışiq tərzinə görə bir-birindən seçilirdilər. Lakin XIX əsrin II yarısında kapitalist münasibət-

lərinin inkişafı, qeyd etdiyimiz bu dil fərqlərini aradan götürdü və ümumi çuvaş dili yarandı.

XIX əsrin II yarısında görkəmli maarifçi, Simbirski mərkəzi məktəbinin rəhbəri İvan Yakovleviç Yakovlev Çuvaşıstanda maarifin inkişafında, çuvaş müəllim kadrlarının və dərslərlərin hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdu. Yakovlev özünün ictimai hərəkətlərində, 3 əsas prinsipi götürmüşdü: 137 1) Çuvaş əhalisi ilə Rus əhalisinin bir-birinə dini yaxınlığı və birləşməsi surətdə olmalıdır və bu sahədə heç bir zorakılığa yol verilməməlidir; 2) Məktəblərdə dərslər doğma dildə aparılmalıdır; 3) Kəndlilərə mədəni və iqtisadi həyatlarında kömək etmək lazımdır 1905-ci ilin 9 yanvarında Rusiyada baş vermiş qanlı hadisə Çeboksar fəhlələri içərisində həyəcana səbəb oldu. Yefremovun meşə doğrama zavodunun fəhlələri Peterburqda həlak olan fəhlələrin ailələrinə maddi kömək məqsədilə pul yığıb göndərdilər. Kəndlilər də çıxışlara başladılar. Alatır, Sivil, Çeboksar və digər qəzaların kəndliləri özbaşına mülkədarların, xəzinənin, udellərin meşələrini doğrayaraq, icarə haqlarının aşağı salınmasını tələb etdilər. 1905-ci ilin payızında Çuvaşıstanda «Kəndlilərin və Müəllimlərin İttifaqı demokratik təşkilatı» yaradıldı. İttifaqın 113 kənddə şöbələri yaradıldı. İttifaqın əsas məqsədi torpaq və demokratik azadlıq əldə etmək idi. 27 noyabr 1905-ci ildə Çeboksar qəzasının Biçurino kəndində toplanmış yığıncaqda tələblər qoyuldu: 1) torpaqlar ödənsiz kəndlilərə verilməli; 2) vergilərin bütün növləri ləğv edilməli; 3) Müəssislər Məclisi çağırmaq; 4) Dövlət hesabına məktəblər açılmalı; 5) bütün vətəndaşların bərabər hüquqlu dili olmalı; 6) azad mətbuat olmalı və vəzifələr seçkili olmalı; 7) Uzaq Şərqdən əsgərlər təcili geri qaytarılmalı, daimi ordu, polis və jandarm ləğv olunmalı. Bu cür tələblər ölkənin gələcəkdə demokratik quruluşlu bir dövlətə çevirmək məqsədi güdürdü. 1905-ci ilin dekabrında Çuvaş ziyalılarının tələbkərliliyi nəticəsində həftəlik «Xıpar» (Xəbər) qəzetinin (Çuvaş dilində) çıxarılmasına icazə alındı. Qəzetin ilk nömrəsi isə 1906-cı ilin 8 yanvarında çıxdı. 1906-cı 138 ilin iyun ayına qədər qəzetin redaktoru müəllim N.V.Nikolski olmuşdu. Qəzetin əməkdaşları isə Simbirski çuvaş məktəbinin müəllimləri Timotey Semyenov (Taup Timski), Yefim Profimov və Vasili Volkov idilər. İlk vaxtlarda liberal

mövqe tutan qəzet, tezliklə inqilabi-demokratik mövqeyə keçdi. Çuvaş yazıçı və şairləri-T.S.Semyenov- Taypanın, M.F.Akimovun, N.I.Polorussova-Selebinin, D.A. Demidova - Yoldaşının və başqalarının hekayələri, felyetonları, şerləri çıxmağa başladı. 1906-cı il avqustunda «Çuvaş milli müəllim və maarif işçiləri ittifaqı» təşkilatı qəzetə rəhbərlik etməyə başladı. «Xıpar» milli mövqedən çıxış edərək 1906-cı ildə 7 min nüsxədən ibarət 1907-ci il üçün çuvaş dilində «Kalendar» buraxdı. 1907-ci ilin 27 mayında qəzet çar hökuməti tərəfindən bağlandı. 1906-1910-cu illərdə tətbiq olunan Stolipinin aqrar islahatları Çuvaşistanda da kəskin çıxışlarla qarşılandı. 1913-cü ildə Stolipin islahatına qarşı qalxmış üsyanlar «Atmenev müharibəsi» adı altında çuvaş tarixinə daxil olmuşdu. Bu üsyan haqqında «Pravda» bolşevik qəzeti 1913-cü ilin 26 mayında yazırdı: «mayın 10-da Böyük Atmen kəndində, Sumatov volostunda, Yadrin qəzasında qanlı hadisə baş vermişdi: 5 kişi, bir qadın öldürülmüş və 5-i odlu, 5-i isə soyuq silahla ağır yaralanmışdı».Böyük Atmen kəndlilərinin çıxışları icma torpaqlarının xutorlara və kəsilib ayrılmasına qarşı qalxmışdı. Şumatov icmasının 14 kəndi (Yadrin qəzasının) icmadan çıxmağa, 23 kənd isə onlara səs vermədi və icma torpaqlarının bölünməsinin əleyhinə çıxdılar. Hökumət isə icmaların dağıdılmasında və torpaqların bölüşdürülməsində maraqlı olduğu üçün bu işə mane olmaq istəyən Böyük Atmen kəndinin sakinlərinin çıxışlarını polisin qüvvəsi hesabına yatırırdı. Bütün bu narazılıqlara baxmayaraq Çuvaşistanda kapitalizm sürətlə inkişaf edirdi. 1909-cu ildə başlanan iqtisadi canlanma 1910-cu ildə yeni yüksəlişlə əvəz olundu. Sənayeçilər və tacirlər Selivanov, Ozerov, Yefremov, Talantsov, Popov və başqaları daxili bazarın tələbatını ödədikdən sonra öz mallarını xarici bazarlara çıxarırdılar. 1913-cü ildə 700 vaqon yumurta və ev quşlarının ətinə eksporta göndərilmişdi ki, onun da yarından çoxu İngiltərəyə, Almaniya və başqa ölkələrə göndərilmişdi. Çuvaşistanya xarici kapital axını güclənmişdi. Belə ki, alman firması «I.Bekker və K o », Avstriya firması «Ferdinand Nebenual», «Frans Miklis», fransız «Pati Ferdinand», «Şevale», «Buve» yerli istehsal sahələrini ələ keçirmişdilər. I Dünya müharibəsi (1914-1918) Çuvaşistanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu.

Demək olar ki, bütün kişiləri müharibəyə aparmışdılar. Hər 100 ailədən 58 nəfəri silah altına alınmışdı. Yerdə qalan əhali qrupu isə hərbi sifarişləri yerinə yetirmək üçün səfərbər olunmuşdu. Müharibə kənd təsərrüfatına ağır zərbə vurmuşdu. Böyük sayda atlar və kənd təsərrüfatı məhsulları cəbhə üçün götürülürdü. Vergilərin sayı çoxalmışdı. Müharibə illərində əkin sahələri 21% azalmışdı. 1917-ci ildə atsız və inəksiz kənd təsərrüfatları 30% təşkil edirdi. Məhsulların qiymətləri qalxmış, alverçilik baş alıb gedirdi. 1916-cı ildə ərzaq böhranı yaranmışdı. 1916-1917-ci illərdə Çuvaşistanda müharibə əleyhinə çıxışlar başlanmışdı. 1917-ci ilin 27 fevralında Rusiyada qalxmış inqilab çarizmi devirdi.

Bolşevik inqilabından sonra mart 1917-ci ildə Çeboksarıda Sovet iqtidarı quruldu və yeni idarə may 1918-ci ildə bütün Çuvaş torpaqları üzərində hakimiyyətə başladı. Ardından **çuvaşların** yaşadıqları ölkə Rusiyanın tərkibində Çuvaş Muxtar bölgəsi elan edildi (24 iyun 1920).

Çuvaşlar əsasən iki ana qrupa ayrılır. Fin xalqıyla müştərək bir çox etnik və mədəniyyət xüsusiyyətlərini qorumuş olan Viryal deyilən **Yuxarı çuvaşlar**, Çuvaş torpaqlarının şimali-qərbi yörələrində Kosmodemyansk, Çeboksarı, Yadrin, Kurmuş və Tsivilsk bölgələrində yaşayırlar. Anatri deyilən **Aşağı çuvaşlar** isə Çuvaş torpaqlarının cənubi-şərqi yörələrində, Tsivilsk bölgəsinin cənubundan başlayaraq Tetyuşidən Ulyanovsk vilayətinə qədər uzanan bölgələrdə yaşam sürürlər. **Aşağı çuvaşların** əksəriyyətini Hirti Çuvaşsem (Çöl Çuvaşları) adı verilən çoxsaylı bir qrup təşkil edir. Aparılan araşdırmalar, bunların Orta Asiyadakı Türk bölgələrinə xas bozqır mədəniyyətünü daşıdıqlarını göstərmişdir. **Çuvaşlar** orta boylu, yuvarlaq başlı, dar alınlı, çıxıq almacıq sümüklü, qara gözlü, qara saçlı, sakit yaradılışlı, zəki və çalışqan insanlardır.

Çuvaşların dünyadakı ümumi sayı təqribən 2,3 milyon nəfərdir ki, onların ancaq 50 faizi öz cümhuriyyətlərində yaşayır. Qalanları isə Tatarıstan, Başqırdıstan və Mari Muxtar Respublikalarında, Kuybişev, Ulyanovsk, Kemerovsk, Krasnoyarsk, Orenburq, Saratov Vilayətlərində və Tüməndə yaşamaqdadırlar.

Çuvaşlar xristian və bütpərəstdirlər. Ona görə də onlar müəyyən dərəcədə türk dünyasından izolə edilmiş, türk topluluqlarının ümumi toplantılarına qatılmamışlar.

Özlərini Çavaş deyər adlandıran **çuvaşların** çoxu Çuvaş Muxtar Respublikasında, geri qalanı qonşu Tatar və Başqırd muxtar respublikalarıyla Ulyanovsk (Simbirsk) və Kuybişey muxtar bölgələrində və dağınıq halda Qərbi Sibirdə yaşayırlar. Çuvaş torpaqları 24 iyun 1920-ci ildə muxtar bölgə (vilayət), 21 aprel 1925-ci ildə Çuvaş Muxtar Sovet Sosialist Cumhuriyyəti (Çuvaşskaya ASSR) adı altında muxtar respublika halına gətirilmişdir. Çuvaş konstitutsiyası 18 iyul 1937-ci ildə qəbul edilmiş və 2 iyun 1940-cı ildə Rus Sovet Federativ Sosialist Respublikası Ali Şurası tərəfindən təsdiqlənmişdir. Sovet ittifaqının dağılmasından sonra Çuvaş Muxtar Respublikası yenə Rusiya Federasiyasına bağlı qalaraq keçmiş durumunu davam etdirmişdir.

Çuvaş torpaqlarının 50 faizində əkinçiliklə məşğul olurlar. Qalan torpaqlar meşə və çəmənlərlə örtülüdür. Əkinçilik sahələrində əsasən dənli bitkilər, kartof, kədən yetişdirilir. **Çuvaşların** güzəran qaynağı kəndlərdə meşəçilik, əkinçilik və maldarlıqdır. Taxta sənayesi əsasən Kozlovka və Şumərliyada inkişaf etmişdir.

Çuvaşların etnoqrafiyası. Çuvaşlar xristianlığı qəbul edəndək sevgi ayini zamanı Kərəm adlanan bulaq başında paklıq və bakirəlik ilahəsi Aslı İraya ağ qaz qurban kəsərdilər (Родионов 1983. 21-22). İlahə Əsliyə sitayiş edən Bulqar türkləri bundan qabaq Volqa boyunda Aslı şəhərini saldılar. Qazan xanlığının işğalından qabaq həmin şəhər xaraba qoyulmuşdur (Рычков 1767.22).

Ədəbiyyat

1. Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. Казань, 1902. 135 с, с. 1-132;
2. Ашмарин В.И. Шкапский Е.С. Чувашская свадьба // Этнографическое обозрение. 1890. № 2. С. 157-168;
3. Денисов П.В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей, Чебоксары, 1969. С.147-151 ;

4. Денисов П.В. Национальная одежда низовых чуваш южных районов Чувашской АССР // УЗ ЧНИИ. В.П.Чебоксары, 1955. С. 210-251;

5. Akdəs Nimət Qurat, IV-XVIII. Əsrlərdə Qaradəniz Şimalındakı Türk Kavimləri və Dövlətləri, Anqara 1972, s. 108-118;

6. Михайлов В.И. Обряды и обычаи чуваш // Записки РГО (отдел этнографии). Т. XVII. В. 2. СПб., 1891. С. 87-130;

7. Сбоев В.А. Чуваши в бытовом, историческом и религиозном отношениях. Их происхождение, язык, обряды, поверья и предания, М., 1865. 188 с;

8. Акимова Т.М. Чувашские вышивки // Искусство народов СССР. М., 1930;

9. Nuri Yüce, "Çuvaş Folklorunda İslami Ünsürler", II. Millətlər-arası Türk Folklor Kongresi (Bildirilər), Anqara 1982, s. 323-327;

10. Димитриев В.Д. История Чувашии XVIII в. Чебоксары, 1959. 532 с.

11. Иванов В.П. Чувашский этнос. Проблемы истории и этногеографии. Чебоксары, 1998. 155 с.

12. Культура и быт низовых чувашей. Чебоксары, 1986. 104 с.

13. Моисеева Н.Н. Очерк исторической географии и исторической демографии башкир в середине XVI начале XVIII в. // Исследования по исторической этнографии Башкирии. Уфа., 1984. С. 104-115.

14. Нагаева Л.И. Весенне-летние празднества и обряды башкир. // Исследования по исторической этнографии Башкирии. Уфа, 1984. С. 4764.

15. Очерки этнической истории и культуры дореволюционной Чувашии. Чебоксары, 1985. 303 с.

16. Чуваши: этническая история и традиционная культура / Авт.-составители Николаев В.В., Димитриев В.Д., Иванов В.П. М., 2000.

17. Ch. Quelquejay, "Cuwash", EI² (Ing.), II, 69-70;

18. A. Róna-Tas, "Chuvash Religion", ER, III, 495-498.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU, Natiq QUBADOĞLU

BOZDOĞAN TAYFASI VƏ ONUN YAYILMASI

Bozdoğan tayfası. Mənbələrdə sözügedən tayfanın adına “bor-toğan” kimi də rast gəlinir. Bu da bəzi türk ləhcə və şivələrinə xas r – z səsdəyişməsindən qaynaqlanır.

Maraqlıdır ki, həmin tayfa ilk dəfə e. ə. V əsrdə Herodot tərəfindən 6 maday (Midiya) soyundan biri və Azərbaycan sakinləri kimi qeydə alınmışdır. Tarixin atası onları “parataken” adlandırmışdır (1, c. 257).

Laçın rayonu və Qərbi Azərbaycanın Şörəyel mahalında yerləşən qədim kəndlərdən hesab olunan Bozdoğan adı haqqında Q.Məşədiyev yazır ki, «Bozdoğanlı 300-500 min nəfərdən ibarət olan yürüklərin tirələrindən biridir» (2, 94).

A.Bayramov Şörəyel vadisində Boz Doğan adlı bir qədim kəndin olduğunu və 1850-ci illərdə oradan azərbaycanlıların qovulduğunu və həmin yerdə ermənilərin yerləşdiyini yazır (3, 62).

Doğan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və «Oğuznamə»lərdə yırtıcı quş kimi, eyni zamanda qayı, bayat, alaevli və qaraevli tayfa birliklərinin onqon quşu kimi xatırlanır (4, 98; 5, 59).

A.Bayramov yazır ki, «N.Əsgərov Bolqarıstan ərazisində 2 Doğanlar, 5 Doğançı, 3 Doğançılar, 3 Doğanoba kəndinin olduğunu göstərir və oda bu kənd adlarının Oğuz tayfa adından törədiyini göstərir (6, 143).

Bozdoğan tayfasına Mərkəzi Asiyada da rast gəlinir. Bu tayfa Otuztatar tayfa ittifaqına daxil idi. Otuztatar soybirləşməsinə daxil olan otuz türk – tatar soyundan iyirmisəkkizinin adını Elxanlı tarixçisi Fəzlullah Rəşiddinin “Cami ət – Təvarix”indən, digərlərinin adını isə özbək dastanı “Xannamə”dən öyrənmiş oluruq: tatar, moğul, derben, saray, dörmən, cəlayir, qanlı, xitay, kereyit, minq, corat, suqait, nayman, bozdoğan,

orusut (orus), sultuz və s. Soybirləşməsinə tatarlar başçılıq etdikləri üçün bu xalq “tatar” və ya “otuztatar” adları ilə məşhur idi. Çingiz xan sözügedən soylardan bozdoğan (boz şahin) soyunun bəy nəslindən idi. Soy öz adını soyun onqonu olan boz doğandan (boz şahin quşundan) almaqda idi. Bu səbəbdən də Çingiz xanın, eləcə də mənsub olduğu soyun bayrağında boz doğan (boz şahin) rəsmi çəkilməmişdi.

Çingiz xan sözügedən soylardan qıyat boyuna daxil olan bozdoğan (boz şahin) soyunun bəy ailəsindən idi. Soy öz adını soyun onqonu olan boz doğandan (boz şahin quşundan) almaqda idi. Bu səbəbdən də Çingiz xanın, eləcə də mənsub olduğu soyun bayrağında boz doğan (boz şahin) rəsmi çəkilməmişdi.

Bozdoğan tayfasına Anadolu ərazisində də ürcəh olunur. Türkiyədə dərc olunan ədəbiyyatda yazılır: "Bozdoğan Türkcə bir sözdür. Boz və Doğan sözlərindən meydana gəlmişdir. İlk anlamı Bozdoğan odlu silahlar olmadan işlənən ibtidai bir silahdır. Atlı və ya əsgərlərin bozdoğanları olurdu. Atlıların daha ağır olur və sol yana asılırdı. Piyada əsgərlərin bozdoğanları isə sapı ağacdən və başı misdən yada sadəcə dəmirdən hazırlanırdı. Daha sonra Türk dünyasında daha çox ağac-çomağa "Bozdoğan" deyilməyə başlanmışdır". (7) Bu silaha Azərbaycanda əmud deyilirdi. Bir türk ata sözündə deyilir: "Özgə yumruğunu yeməyən, öz yumruğunu "Bozdoğan əmudu" sanır".

Bir çox türk coğrafiyasında yer-yurd adı olaraq işlənən Bozdoğanın bu anlamla heç bir əlaqəsi yoxdur. Öncəliklə Bozdoğan sözü bir silah adı olmaqdan ötə, bir Türk boyunun adıdır. (8, c.11.) Anadoluya köç edən Oğuz boyları içində “Bozdoğanlılar” boyu olduğu bugün tarixi qaynaqlarda yazılmaqdadır. Və bunların ən böyük özəlliklərinin yerləşdikləri bölgələrə adlarını verdikləri bilinməkdədir. Ayrıca Bozdoğanın bir məhəlləsinin adı da Eymirdir. Eymir boyunun bu günkü Eymir məhəlləsində yurd tutduqları bəzi qaynaqlarda rəvayət edilməkdədir. Öncədən Bozdogana bağlı olan fəqət nəqliyyatı Muğlaya verilən Çavdır kəndi içində Çavuldur boyunun yerləşmiş olduqları bilinməkdədir.

Bugün Bozdoğanın quruluşuna aid çox çeşidli rəvayətlər dolaşır. Bu rəvayətlərdən bir neçəsi belədir.

Malazgirt savaşının türklər tərəfindən qazanılmasından sonra Anadoluya yayılan türklər tərəfindən qurulduğu bilinir. Tarix olaraq 1075-1175-ci illərə qədər varlığı bilinməməkdədir. Bu tarixlərdə şərqdən qərbə doğru sürətli bir axım vardır. Və bu axınlara qatılan tayfalardan biri tərəfindən qurulmuşdur. Öncəliklə Bozdoğana gələn Türk boyları Eymirə yerləşmişdir. O zaman oralarda kiptilərlə, yunanlar yaşamışdılar. Sonra burada yaşayan Boz bəy özünə bağlı obalarla birlikdə buradan köç edərək Mardan dağının ətəklərinə yerləşmişdir. Onunla birlikdə Doğan bəy də onun yerləşdiyi təpənin tam qarşısı olan Xıdır Baba təpəsinə yerləşmişdir. Boz bəyin bayraqdarı Mardan babadır. Doğan bəyin bayraqdarı isə Xıdır babadır. Bu ikisinin zamanının övliyaları olduğu söylənir. Hətta bunların üç dost olduğu bilinir. Üçüncü də Birəssə babadır. Aydınogulları bəyliyi 1390-cu ildə Osmanlı hökmdarına bağlılığını bildirməsinə görə həmin ildə osmanlılara bağlandı. Yıldırım Bəyazid çıxdığı Anadolu səfərində aydınogullarını osmanlılara bağımli hala gətirdi.

1730-cu ildə Osmanlı dövlətində yaşayan avşarlar bir daha Rəqqaya sürüldülərsə də, bir müddət sonra yenə oradan qaçdılar, yağmaçılıq və soyğunçuluğu daha da inkişaf etdirdilər. Onların başçılarından çoxunun edam olunması qərara alındı (1742). Ancaq bu qərarın nə dərəcədə yerinə yetirildiyi indilik bilinmir. Bilinən şey avşarların Rəqqaya köçürülməkdən qurtardıqları və Çuxurovaya enib-qalxmağa başladığıdır. Hətta 1167-ci il (1754) tarixli bir sənəddə avşarların tacirli ilə birlikdə zeynətli və bozdoğanlara hücum edərək 80 min quruşluq davar, at və dəvələrini yağmaladıqlarını, onların başçılarından Qara Nəbi oğlu ilə 15 nəfəri öldürdüklerini oxuyuruq. (9, s. 214-215.)

Bu tayfanın adı ilə bağlı olduğunu güman edilən yeradları Altaydan Anadoluya qədər bütün Türk coğrafiyasında mövcuddur. Etnonimin izləri müxtəlif fonetik fərqlərlə Azərbaycanın bir çox bölgələrində qorunub saxlanıla bilmişdir. Görünən cəhət toponimik vahidlərin inkişafda olan tarixini izləmək baxımından çox dəyərlidir. Bundan əlavə, tayfa miqrasiyalarının coğrafi koordinatlarını öyrənmək işində də bu izlərin mühüm rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т.1., Баку, «ЭЛМ», 1991,552с.
2. Мəşədiyev Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvis-tik təhlili. Bakı, 2007, 231 s.
3. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz elinin - Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Bakı, 1996, 250 s.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, Bakı, 1988, 265 s.
5. R.Fəzlullah. «Oğuznamə». Bakı, 1992, 72 s.
6. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz elinin - Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Bakı, 1996, 250 s.
7. <http://www.sozluk.net/?sozluk=turkce&word=bozdogan>
8. Еремеев Д.Е. Юрюки, М., Наука, 1969, 104 с.
9. Əhməd Rəfiq, Anadoluda türk əsirətləri, İstanbul, 1930, 236 s.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

AVŞARLARIN SAYLARI HAQQINDA

Səfəvilər dönəmində avşarların mühim hissəsi Azərbaycandan, o cümlədən Qarabağdan köçürülüb, İranın müxtəlif əyalətlərində sakin edilmişdir. I Şah İsmayıl Qırxlı oymağını Xorasanın Əbivərd və Mərv vilayətlərinə köçürmüşdü. Qırxlıların çox hissəsi Əbivərdin ətrafındakı Kubəqanda, Miyab Sərçəşməsində yerləşmişdilər.

I Şah Təhmasib 10.000 arası ailəsini Farsın Kuhgiluyə vilayətinə köçürmüşdü.

I Şah Abbasın hakimiyyəti dönəmində köçürülmə siyasət kimi başlıca rol oynayırdı. O, heç bir Qızılbaş elini bir yerdə möhkəmlənməsini istəməirdi. O, arasılları Xar, Rey və Simnan tərəflərə sürdürmüşdü. Qırxlı oymağından yerdə qalanlarını da Əbivərd ətrafına göndərmişdi. 1596-cı ildə III İsmayıl xan Alplının başçılığı altında avşarlar özbəklərə qalib gəldikdən sonra I Şah Abbas İranın qərbindən 1500 avşarı Qoçan, Bəcnurd, Dərgəz, Kəlat və Sərəxs sərhədlərinə köçürdü.

Köçürülmə siyasəti Nadir şah dövründə də davam etmişdi.

Nadirqulu xan qayını və sərkərdəsi Lütəli bəy Kosaəhmədiyyə tapşırırmışdı ki, 12 min ailəni Urmiya avşarlarından, Marağa müqəddəmlərindən, Sayınqaladan, 2 min ailə qırxlı oymağından köçürüb Xorasanın Əbivərd ətrafında yerləşdirsin. Onların köçürülməsi üçün 100 min Təbriz tūməni xərclik vermişdi. [Mirzə Rəşid Ədibüşşüara, Tarixi Əfşar, Təbriz, «Şəfəq», 1346 hicri şəmsi, səh.77-78].

Aşur xan Babalı-Avşar 1734-cü ildə Nadir şahın əmri ilə avşarlardan 3 min ailəni Xorasana köçürmüşdü. [Məhəmmədhüseyn Qüddusi, Nadir şah, Bakı, 1999, 240 s. səh.123.].

Tarixçi Məhəmmədhüseyn Qüddusi daha sonra yazır: «Nadir Azərbaycanı tərk edərkən əmr verdi ki, Azərbaycan və İraqı-Əcəmdən 50-60 min ailəni Xorasana köçürsünlər. Onlardan 12 min ailədən çoxu avşarlardan idi. Bu köçərilərdən min ailə avşarların Kərgərli (Qırıxlı, Qırıqlı) qolundan idi. Onlardan Kəbkan və Miyab ətrafına göndərdilər. Avşarların qalanları Kəlat və ətrafında yerləşdilər. Min nəfər azərbaycanlı cavanı Nadir öz qoşununa götürdü». [Məhəmmədhüseyn Qüddusi, Nadir şah, Bakı, 1999, 240 s. səh.44.].

Azərbaycan tarixçisi Rəşid bəy İsmayilov yanlışlıqla qeyd edir ki, avşarlar Qarabağa və digər yerlərə Nadir şahın hakimiyyəti dönməsində Xorasandan köçüblər. O, avşarlar haqqında yazır: «Əfşar» tayfası Xorasan vilayətində iqamət edərmış. Nadir şah zamanı bu tayfanın «Əfşar» və «Qı-raxlı» qəbilələri Azərbaycana köçmüşlər. Quba və Cavad qəzalarında «Qı-raxlı» və Qarabağ qəzasında «Əfşar» nam kəndlərdə bu tayfa yurdlaş-mışdır». [Rəşid bəy İsmayilov, Azərbaycan tarixi, Bakı, 1993, səh.22].

Bu kimi yanlışlığı tədqiqatçı Məhəmməd həsən Vəlili də təkrar et-mişdir. O, yazır: «Qayıllardan Əfşar və ya Ovşari qəbiləsi, Əbülqazi Baha-dır xanın dediyinə görə, «əcələ ilə yapan» deməkdir. Bunlar da Cəlairi türklərindən olub, ilk əvvəl Xorasanda, İraq və Anadoluda otururdular. Nadir şahın zamanında isə Azərbaycana hicrət etdilər. Əfşarlar iki yerə təqsim olunurlar: biri afşarlar, digəri qırağlılar. İndi onlara Quba, Cavad qəzalarındakı Qırağlı kəndlərində və Şuşa qəzasının Afşar kəndində təsadüf edə bilərik». [M. Vəlili, Azərbaycan-coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. Bakı, 1993, səh.49].

1727-ci ilə bağlı Osmanlı qaynağında hazırkı Ağcabədi bölgəsində-ki Avşar kəndi yaşayış məntəqəsi kimi qeyd olunub. Digər Avşar kəndləri Azərbaycanda, obrazlı desək, hələ «Nuh əyyamı»ndan bəri mövcuddur.

Avşarları oturaq və köçəri zümrələrə bölən ünlü tədqiqatçı Faruq Sümer xüsusi qeydiyyata aparmışdır. O, yazır ki, hazırda İrandakı avşarların çoxu oturaq həyata keçmişlər. Onlara İranın təxminən hər yerində təsadüf edilməklə bərabər kompakt olaraq Urmiya və Xəmsə (Zəncan), Həmədan ilə Kirmanşah arasındakı Əsəbəbad yörəsindəkilər təmamilə oturaq həyata keçmişlər. Farsdakı inanlu (inallu) elatı arasında

görünən avşar uşağı da oturaq həyata keçmişdir. Xuzistandakı gündüzlü avşarları, Kuhkiluyədəki ağacəri (ağac əri) elatı arasındakı avşar oymağı ilə Kirmandakı 5000 çadırılıq avşar təşəkküllü hələ də köçəridirlər. Bunlardan başqa, Qəzvinin cənub-qərbində 97 kəndlik Əfşar adlı bir qəza var. [F. Sümer, Oğuzlar, Bakı, "Yazıcı", 1992, 432 s. səh.285-286].

Keçək avşarların say tərkibinə. Avşarların ən çox cəmləşdiyi nə Türkiyədə, nə İranda, nə Azərbaycanda, nə Əfqanıstanda, nə də Suriyada özəl olaraq bu elin say tərkibi dövlət tərəfindən öyrənilməmişdir. Yalnız bəzi tədqiqatçılar avşarların sayını öyrənməyə səy göstərmişlər.

Faruq Sümerin kitabından öyrəndiyimiz bilgiyə görə, XIX yüzil-liyin birinci yarısına aid «Universal coğafiya»da avşarların sayı 90.000 göstərilir və başda Urmiya olmaq üzrə onların Xuzistan, Fars və Mazan-daranda yaşadıkları yazılır.

İran müəlliflərindən Mənuçehr Əfşar 1925-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində alman tədqiqatçılarından Şpingelin yazılarına istinad edərək, İran avşarlarından 88 min ailə olduğunu göstərmişdir. Onlardan Urmiya vilayətində 25 min, Sayınqala və Zəncan vilayətlərində 10 min, Həmədanda 7 min, Qəzvində 5 min, Tehran və Rey ətrafı bölgələrdə 7 min, Mazandaranda 7 min, Xorasanda 7 min, Kirmanda 6 min, Xuzistanda 10 min və Farsda 5 min ailənin sakin olduğu qeyd edilmişdir. [Mənuçehr Əfşar, Yaddaşt race be ile Əfşar, "Ayende", №9, 1304, səh.503.] Bu rə-qəmlər Avropa səyyahlarının və İran müəlliflərinin bir çoxunun verdikləri digər rəqəmlər kimi, ölkənin rəsmi hesablamalarına əsaslanmır. Bu rəqəmlər bəzi tayfa və el rəislərinin və ya dövlət məmurlarının məlu-matına istinadən göstərilmiş rəqəmlərdir.Şpingel və Mənuçenr Əfşar tərəfindən Fars əyalətində avşarların sayının 5 min ailə göstərilməsi dəqiq deyildir.Çünki Farsda avşarlara mənsub olan təkcə inallı tayfası hələ əsirmizin 20-ci illərində 5 min ailə idi. [Məsud Keyhan, Coğrafiyaye-mofəssele-İran, ikinci cild, Tehran, h.1311, səh. 86] Fars əyalətində inallılardan başqa keçmiş əsrlərdən bəri Kazerun, Kəmarəc və Kuhgiluyə vilayətlərində, Farsın müxtəlif şəhərlərində avşar tayfalarından olan on minlərlə əhali sakindir.

Fars əyalətindəki avşarların sayının 5 min ailə göstərilməsi T. Ə. İbrahimova (Şahinə) görə, dəqiq deyil. [T. Ə. İbrahimov (Şahin), Qaşqaylar, Bakı, "Elm", 1988, s.222, səh.87.] Tədqiqatçının göstərdiyi rəqəmlərə əsaslanaraq avşarların sayı həddən artıqdır.

Tədqiqatçı Faruq Sümer «Oğuzlar» adlı sanballı əsərində yazır: «XIX yüzill başlarında İranda olduğu sıralarda bu ölkədəki Türk oymaqları ilə ilgili bir siyahı hazırlayan A. Dupre, bir çox bölgədə avşarlardan bəhs edərək saylarını da bildirmişdir. Ancaq Urmiya xaric alt oba isimləri verilməmişdir. Bu bilgilərə baxacaq olursaq, Azərbaycan və bilxassə Urmiya yörəsində oturan avşarlar, Qasımlı və Araşlı adlarıyla iki qola ayrılmaqda və Kərəcli, İmamlı, Davutlu, Haeydərlı, Yorganlı, Usallu, Qılınclı, Qənibəyli, Həsənsalı, Kıləli, Yeberla, Tutmaqlı, Adaqlı, Kuhgiluyəli, Qarahəsənli, Əlibəyli, Tərzili və Şahboranlı adlı obalara bölünür. Sayları isə 25.000 nəfərdir (Bu və bundan sonrakı saylara qadın və uşaqlar daxil deyildir). İranın digər sahələrinə gəlcə, Xəmsədə (Qızılözən sahillərindən Sultaniyə və Sayınqalaya qədər uzanan Zəncan torpağında) 10.000 nəfər, Qəzvin çevrəsində (başlıca Çal və Xuar yörələrində) 5.000 nəfər, Həmədan çevrəsində 7.000 nəfər, Tehranın olduğu Rey bölgəsində 7.000 nəfər, Xuzistandakı Şuştər yaxınlığında 10.000 nəfər, Kirmanda 6.000 nəfər, Xorasanda 8.000 nəfər, Farsda 5.000 nəfər, Mazandaranda 5.000 nəfər olmaq üzrə toplam 88.000 nəfər sayları vardır. Bu say ilə avşarlar, İranda olan Türk oymaqlarının başında gelir. İsfahanın Fereyden bölgəsində 4-5.000 sayə sahib İnalılılar ilə Xorasanın Kəlat bölgəsində yaşayan Cəlayirliyərdən də bilgi alırıq. [Sümer, Oğuzlar, s.354-55, 357, 360]

Faruk Sümer daha sonra yazır: "Eyni əsrin ortalarında İrandakı türklərlə ilgili digər bir siyahı da Lady Shelle aiddir. Buna görə, hər hansı bir boy adı zikr etmədən qeyd etdiyi Afşarlar, Urmiya da (Qasımlı və Araşlı olmalı) 7.000 ev, Mazandaranda 100 ev, Tehran-Qəzvin arasında 900 çadır, Xəmsə də 200 ev və Kirman da 1.500 ev sayə sahibdir. Ayrıca Araşlı Avşarının bir qolu olan Mahmudlu obası Marağada 2.500 ev, İmamlı Avşarı Mazandaranda 50 ev, Usanlı Avşarı Mazandaranda 50 ev, Xar və Dəməvənddə (Tehran civarı) isə 1.000 çadır və ev, Afşar

Şahsevənləri Xəmsədə 2.500 çadır, Qacar-Afşar (Türk və Ləklərdən ibarət bir oymaq) Farsda 100 ev, İnanlu Dərab və Fəsada 4.800 çadır və ev, Xorasanın Kəlat-i Nadiridə yaşayan Cəlayirlilər isə 1.500 ev saya sahib görünürdü". [Sümer, Oğuzlar, s.361-64].

Kirman Avşarların Heydər-Məhəmmədşahlı, Səfiqulu uşağı, Cahənşahlı, Mollatarxanlı, Sultanəlili, Mirikitli, Ata uşağı, Pirmuradlı, Cəlilili, Xələc. Əşrəfli, Qasımlı, Mircanlı, Kəmərbəstili, Hamazlı oymaqlarının sayı 0, 5 milyon hesab olunur.

J. M. Jouannin avşarların sayını 88,000 nəfər olaraq göstərir. [A. Dupré, Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809, Paris, 1819, II, p. 457]; J. J. Morier avşarlar haqqında yazarkən onların sayını 20,000 ailədən ibarət olduğunu qeyd edir. ["Some Accounts of the Iliyiáts, or Wandering Tribes of Persia, obtained in the Years 1814 and 1815," JRGS 7, 1837, p. 231]; "Gazetteer of Persia" avşarların 12,000 ailədən təşkil olduğunu yazır. [Simla, 1914, II, p. 14]; S. İ. Bruk avşarların 300,000 nəfərdən ibarət olduğunu bildirir. [Брук С. Население Передней Азии. М., 1960. стр. 31].

Conrad Malte-Brun (1775 – 1826) müəllifi olduğu və 1810-1829-cu illər arasında hazırlanmış "Précis de géographie universelle" adlı 8 cildli əsərdə yazır: "Avşar: Qasımlı, Ərəşli oymaqları — Azərbaycan, Xuzistan, Kirman, Xorasan və Mazandaran. Özəyi Urmiyadadır — 90,000 nəfər. [Conrad Malte-Brun — Géographie complète et universelle. Nouvelle édition. Tome II (1856). Səhifə 570-571.].

Hazırda avşarların hazırda sayı milyonlardır.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

QARAÇORLU ELİNİN BAŞÇILARINA DAİR İKİ FƏRMAN

Biz bu yazımızda Nasirəddin şah Qacarın iki fərmanını təqdim edirik. Hər ikisi Qaradağ vilayətində ömür-gün sürən Qaraçorlu elinin başçılarına aiddir. Bu başçılar ata-baladır.

Cəfərqulu xan Rza xan oğlu Qaradağ vilayətinin Məvazixan mahalında anadan olmuşdu. Atasından sonra Qaraçorlu elinin hakimi olmuşdu. Qacarlar ordusunun sərkərdəsi idi. Əmir Tuman (general-mayor) rütbəsi daşıyırdı. İran-Əfqan müharibəsində iştirak etmişdi.

Cəfərqulu xan Qaraçorlu Herat savaşında yaralanmışdı. Lakin o yarasına fikir verməyib, sonadək qəhrəmanlıqla vuruşdu. Məhəmməd şah Qacar bu igidə altın və at bağışladı.

Bu ünlü Qaraçorlu əmiri qacarların siyasi həyatında mühüm rol oynamışdı.

...1848-ci ildə “Məhəmmədiyyə” qəsridə Məhəmməd şah Qacar dünyasını dəyişdi. Şahzadələr arasına qarışıqlıq düşdü. Vəliəhd Nasirəddin mirzə Təbrizdə olduğundan paytaxtdakılar taxt-tacı ələ keçirmək istəyirdilər. Şahzadələr birləşib xəzinəni arvadın çıxarmaq istəyirdilər ki, pulla köçəri tayfalardan qoşun toplayıb şahlığa yiyələnsinlər. Nasirəddin mirzənin anası Məhdi Ülya xanım Cəfərqulu xan Qaraçorlunun üstünə qaçıb, xahiş etdi ki, bu işə əncam çəksin. Cəfərqulu xan yüz əlli nəfər atlı götürüb xəzinəni qorumağa başladı. Şahzadələr işə Cəfərqulu xanın qarışdığını görüb dinməzcə yerlərində əyləşdilər...

Cəfərqulu xanın Surxay xan adlı oğlu vardı.

1-ci fərman

Çün bu zaman mübarək gün, istabil hökumət zamanı və xilafət günəşinin, səltənət ulduzunun çıxmaq çağıdır, öz şahlığımız məqamında belə qərara çıxmışdır ki, hər ləyaqətli xadımımızı yuxarı bir məqamlarda işə götürüb, bir məxsus xadımlərimizdən isə onlara köməkçi verək. Bəlkə onların xidmətləri artıb və mənfəətləri çoxala. O adamlardan biri də böyük şəxsiyyətli, uca məqamlı, sədaqətli və şaha yaxın olan Cəfərqulu xandır ki, qədimdən bu hökumətin yaxşı və səmimi dostlarından olaraq, onun ləyaqəti, sədaqəti, şahsevməsi və cəsarəti şahın nəzdində ay dək aydındır. Şah onu həmişə düzgün xadımlərində hesab edib və o, şahın hər tapşırığının ləyaqətlə yerinə yetiribdir. Elə bu xüsusiyyətlər daima şahın lütfünə və ona hədiyyələr verməsinə səbəb olubdur.

Mübarək peyi ilində bu qərarın əsasında ona əmr olunur Xar və Vəramində Qaraçorlu atlıların öz ləyaqəti ilə təlim versib, silahlandırılıb və o qədər hazırlasın ki, istənilən zaman şahın ximətində olsunlar. Belə qərar keçib ki, Xar atlılarının hamısı, yalnız onu öz tiplərinə əmir bilib və ondan mütləq söz eşidib sözündə itaət etsinlər.

Bu məktub bütün əyalət və ordu başçıları hüsurunda 1264-cü il (1848) zılqədə ayında yazılıb, qeyd olundu.

2-ci fərman

Surxay xan elat dəstəsinin sərhəngi (polkovniki) öz işlərində şahı razı etdiyinə, görə Fars əyaləti məntəqəsində yaxşı əməl etdiyinə və öz etibarını şahın nəzərində artırdığına görə ona sərhəngligdən (polkovniklikdən) bir dərəcə yuxarı nişan bağışlayaraq, özəl himayə edirik. Bəlkə bizə çox xidmət eləmə fəxrini tapıb etibar daha yüksəlsin. Belə qərar verdik ki, cənab Mirzə Məhəmməd xan ordunun baş sipəhsaları (Mirzə Məhəmməd xan Dəvəli-Qacar-Ə.Ç.) ona qayğı göstərərək bütün qoşun üzvlərinə onun hörmətini gətirməyi bildirsin.

Məktub şahın yaxın adamları hüsurunda zihicce ayı 1279-cu il (1863), yazılıb məxsus dəftərlərdə qeyd olundu.

SOY

Elmi-kütləvi dərgi

*Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb.*

Qeydiyyat nömrəsi 526.

Çapa imzalanıb: 18.02.2017.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,25 ç.v. Tiraj: 100. Sifariş № 52.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru